

DİPNOTLAR

I. Karahisar-ı Şarki Sancağında Ermeniler (XV.-XVII. Yüzyıllar)

Prof. Dr. Fatma ACUN

- 1 Kamusü'l 'Alam, İstanbul, 1314 (1896), s.3727; Vital Cuinet, La Turquie d'Asia, Paris 1890, s.775-776.
- 2 Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon ve Erzurum'daki Rum ve Ermeniler arasında Türk ve Müslüman adlarının kullanıldığı durumlar için bkz. Ronald Jennings, "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum", Middle East Studies, 7(1976), s.31, 36, 38, 45 ve 49.
- 3 Anthony Bryer, "The Guestion of Byzantine Mines in Pontos: Chalybian Iron, Chaldian Silver, Koloneian Alum and the Mummy of Cheriana", Anatolian Studies, 32 (1982), s.149.
- 4 Steven Runciman, The Medieval Maniche, A Study of Christian Dual Heresy, Cambridge University Press, Cambridge 1947, s.35. Bryer, Anthony-Winfield, David, Byzantine Monuments and the Topography of Pontos, (Dumbarton Oaks Studies Twenty), Washinton. D.C., 1985, s.146-147.
- 5 Malachia Ormanian, The Church of Armenia Her History, Doctrine, Rule, Discipline, Liturgy, Literature and Existing Condition, London, Mowbray 1955, s.184-185.
- 6 Giese, Aşıkpaşazade, s.151-152.
- 7 Şemseddin Sami, Kâmus-ı Türü, İstanbul 1317, s.1323.
- 8 Örneğin, Ramle'de Hıristiyanlar, küçük kırsal iskan birimlerinde, izole halde yaşamak yerine, kendi dindaşları ile birlikte büyük topluluklar halinde yaşamayı tercih etmişlerdi. Amy Singer, "Countryside of Ramle in 16th Century: A Study of Villages with Computer Assistance", Journal of Economic and Social History of the Orient, cilt XXXIII/II (1990), s. 64. Şam Eyaleti'nin diğer kesimlerinde Hıristiyanların, Müslüman köylerde büyük topluluklar halinde veya çoğunluğu oluşturdukları köylerde yaşadıkları görülmektedir. M. Adnan Bakhit, "The Christian Population of the Province of Damascus in the 16th Century", Christians and Jews in the Ottoman Empire The Functioning of a Plural Society,

eds. B. Braude-B. Lewis, cilt 2, New York 1982, s.52. Bu örnekler, İmparatorlukta Hıristiyanların iskan modeli hakkında genel bir sonuca varılmasına izin vermektedir: Hıristiyanlar dindaşlarıyla birlikte ayrı yerleşim birimlerinde yaşamışlar, Müslümanlarla karışık olarak yaşadıkları köylerde ise, çoğunluğu oluşturmuşlardır.

II. XIX. Yüzyılın Sonlarında Kayseri Ermenileri

Doç. Dr Ahmet KOLBAŞI

- 1 Mehmet Karagöz, XVII. ve XVIII. Asırlarda (1650–1750), Kayseri, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 19, Sayı 1, Elazığ 2009, sayfa 264. Anadolu'da Doğu-Batı istikametindeki yol Antalya'dan başlıyor. Burdur, Isparta, Konya, Aksaray, Kayseri'den geçtikten sonra Sivas'ta Kuzey-Güney istikametindeki yolla birleşmekte ve oradan da Erzurum üzerinden Tebriz'e ulaşmaktadır. İkinci yol ise, Sinop limanından başlayarak Tokat'tan geçip Sivas'ta Doğu Batı istikametinden gelen diğer yolla birleştikten sonra Malatya üzerinden Halep'e ulaşmaktadır. Bu yolların geçtiği coğrafyayı hâkimiyeti altında tutan önceki devletler gibi Selçuklular ve Osmanlılar benzeri "üretim ve ticarî siyaset"i takip etmişlerdir.
- 2 Karagöz, a.g.m., s. 269.
- 3 Karagöz, a.g.m., s. 270
- 4 Nedim İpek, Müstakil Sancaktan Vilayete Kayseri'nin İdari Taksimatı, IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (10–11 Nisan 2003), KAYTAM Yayınları, Kayseri 2003, s. 305.
- 5 İpek, a.g.m., s. 300–301.
- 6 Karagöz, a.g.m., s. 276.
- 7 Karagöz, a.g.m., s. 271.
- 8 Kayseri Nüfus Müfredat Defteri 1831–1860, Haz. Mustafa Keskin, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri 2000, s. x; Keskin tarafından 1831 tarihli vilâyet Nizamnamesine göre 50 hane bir mahalle kabul edilmesinden hareketle, sayımın yapıldığı tarihte Kayseri'nin merkez nüfusu 26.250 kişi olarak hesaplanmıştır.
- 9 BOA, Y.A.HUS, 287/86, 24.6.1311.
- 10 Ahmet Kolbaşı, 1892–1893 Merzifon, Yozgat ve Kayseri Ermeni Olayları, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kayseri 2005, s. 125.
- 11 Vital Cuinet, La Turquie d'asie Géographie Administrative Statistique Descriptive Et Raisonnée De Chaque Province De L'asie – Mineure Pak Tome Premier Paris Ernest Leroux, Éditeur 28, Rue Bonaparte, 28, 1890, s. 321.
- 12 Ali Güler, Kayseri'de Demografik Durum (1831-1914), III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (06–07 Haziran 2000), KAYTAM Yayınları, Kayseri 2000, s. 206.

- 13 Kemal Karpat, Osmanlı Nüfusu(1830–1914), Çeviri Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 159.
- 14 Salih Özkan, Kayseri ve Yöresinde Azınlık ve Yabancı Okulları, II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (16–17 Nisan 1998), Kayseri 1998, s. 359.
- 15 Güler, a.g.m., s. 207; Karpat, a.g.e., s. 166-167.
- 16 Güler, a.g.m., s. 207-208, Karpat, a.g.e., s. 200-201.
- 17 Güler, a.g.m., s. 208.
- 18 Güler, a.g.m., s. 209., Karpat, a.g.e., ss. 224-225.
- 19 Kemal Karpat, 1880’de Kayseri Sancağı’nın Sosyal, Ekonomik ve İdari Durumu: İngiltere’nin Anadolu Konsolos Yardımcısı Lieutenant Ferdinand Bennet’in Raporu (Ekim 1880), Çev: Bayram Bayraktar, Belleten, Aralık 1988, sayı 235, TTK Yayınevi, Ankara, s. 885.
- 20 Mustafa Keskin, Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşunun Ekonomik Nedenleri: Kayseri Örneği, Erciyes Üniversitesi-Neşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS-II] 22–24 Mayıs 2008, Kayseri 2009, Cilt 3, s. 254. 1831–1860 tarihli Kayseri nüfus müfredat defterinde, Kayseri ve mülhakatında yaşayan çeşitli dinlere mensup halklardan Müslüman olanlarına *ehl-i İslam, Millet-i ehl-i İslam*; Müslüman olmayanlarına *Millet-i Ermeniyan, Millet-i Rumıyan*; Kayseri merkez mahallelerine bitişik olarak bir yerleşim yeri oluşturanlarına da *cemaat* denilmektedir. Keskin, a.g.m., s. 257.
- 21 Keskin, a.g.m., s. 254.
- 22 İpek, a.g.m., s. 303.
- 23 Mustafa Keskin, Hüseyin Cömert, XIX. Yüzyıl Sonlarında ve XX. Yüzyıl Başlarında Türk-Ermeni İlişkileri: Kayseri Örneği, “Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk Ermeni ilişkileri Örneği”, Erciyes Üniversitesi I. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Kayseri 2007, cilt 3, s. 285-286.
- 24 Ramazan Adıbelli, 19–20 Yy. Kayseri ve Civarında Hıristiyan Gruplar, IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (10–11 Nisan 2003), KAYTAM Yayınları, Kayseri 2003, s. 12.
- 25 Keskin, -Cömert, a.g.m., cilt 3, s. 292.
- 26 Keskin, -Cömert, a.g.m., cilt 3, s. 307.
- 27 Keskin, -Cömert, a.g.m., cilt 3, s. 308.
- 28 Hasan Özsoy, Kayseri’ye Amerikalı Misyonerlerin İlk Gelişleri ve Talas Amerikan Kız Okulu, II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (16–17 Nisan 1998), Kayseri 1998, s. 365 vd.
- 29 Gülbadi Alan, Amerikan Board’un Anadolu’daki Teşkilatlanması Çerçevesinde Kayseri İstasyonu ve Uç-İstasyonlarının Kuruluşu ve Gelişimi, IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (10–11 Nisan 2003), KAYTAM Yayınları, Kayseri 2003, s. 45.

- 30 Özkan, a.g.m., s. 360.
- 31 Keskin, -Cömert, a.g.m., cilt 3, s. 295.
- 32 Kolbaşı, a.g.e., s. 126.
- 33 Karpat, a.g.m., s. 886.
- 34 Ali Tuzcu, 19.yy'ın Başlarından - 20.yy'ın İlk Çeyreğine Seyyahların Gözüyle ve Konsolosluk Raporlarında Kayseri'nin İktisadi Yapısı, III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (06-07 Haziran 2000), KAYTAM Yayınları, Kayseri 2000, s. 533.
- 35 Tuzcu, a.g.m., s. 541.
- 36 Tuzcu, a.g.m., s. 537.
- 37 Tuzcu, a.g.m., s. 538.
- 38 Tuzcu, a.g.m., s. 547.
- 39 Tuzcu, a.g.m., s. 542.
- 40 Tuzcu, a.g.m., s. 548.
- 41 Tuzcu, a.g.m., s. 549.
- 42 Tuzcu, a.g.m., s. 550.
- 43 Metin Hülagu, Osmanlı Devleti'nde Güherçile Üretimi ve Kayseri Güherçile Fabrikası, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl 2001, Sayı: 11, s. 74.
- 44 Metin Hülagu, Kayseri'de Sahtiyan Üretimi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl: 2002, Sayı: 13, s. 4.
- 45 Hülagu, a.g.m., s. 10
- 46 Ahmet Kolbaşı, Andon Rüşteni'nin 1892-1893 Yıllarında Kayseri Hınçak Komitesi Bünyesindeki Faaliyetleri, Tabularasa Dergisi, sayı12, yıl 2004, s. 141.
- 47 Musa Şaşmaz, İngiliz Kaptan Cooper'ın Kayseri Konsolosluğu (1879), I. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (11-12 Nisan 1996), Kayseri 1997, s. 327.
- 48 Bilal Şimşir, Tarihte Ermeni Terörü ve Sivas Vilâyeti, Uluslararası Terörizm ve Gençlik Sempozyumu, 24-26 Nisan 1985, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Emek Matbaası, Sivas 1986, s. 81.
- 49 Uygur Kocabaşoğlu, Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, 19.yüzyıl Anadolu'daki Amerikan Misyoner Okulları, Arba Yayınlar, İstanbul 1989, s. 133.
- 50 Alan, a.g.m., s. 42.
- 51 Alan, a.g.m., s. 53.
- 52 BOA, Y.PRK.ZB, 10/112, 28.C.1310, Y.A.MTV, 74/14, 3.R.1310.
- 53 Kolbaşı, a.g.e., s. 149.

- 54 Duhuliye: Komiteye yeni giren bir üyeden alınan ücrete verilen isimdir. Mahiye; komite üyesinin aylık olarak komiteye düzenli şekilde ödemek zorunda olduğu ücrettir.
- 55 Kolbaşı, a.g.m., s. 145.
- 56 Kolbaşı, a.g.e., s. 153
- 57 Y.PRK.UM, 27/35, Ankara İstinaf Mahkemesi Ceza Dairesi Zabıt Varakası, s. 28-29.
- 58 Kolbaşı, a.g.e., s. 120.
- 59 Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Belge Yayınları, İstanbul 1976. s. 465-466; Andon Rüştuni, İstanbullu olup önceleri Galata, Beyoğlu, Çorlu Ermeni okullarında öğretmenlik, bir süre de tiyatro oyunculuğu yapmış ve sonra İskenderiye'ye giderek orada bir iki sayı Ermenice gazete çıkardıktan sonra yoksul bir durumda İskenderiye'den İstanbul'a dönmüştür. Kumkapı olaylarını tertipleyenlerle teması, hükümetin dikkatini çektiği için İstanbul'dan Atina'ya kaçmış ve Atina Hınçak komitesi merkezinin emriyle oradan Rus Leon Parsih ile birlikte Adana Ermenileri arasında fesat çıkarmakla görevlendirilmiştir. Bu iki komiteci, Kıbrıs'a gelerek oradan temin ettikleri İngiliz pasaportlarıyla Mersin'e çıkmışlardır. Leon, hükümet tarafından sürülmüş, Rüştuni ise Adana'ya girmiştir.
- 60 BOA, Y.A. Hus, 272/81, 16.9.1310. Kolbaşı, a.g.e., s. 127.
- 61 Kolbaşı, a.g.e., s. 121.
- 62 BOA, Y.PRK.UM, 27/35, s. 27.
- 63 Kolbaşı, a.g.m., s.144.
- 64 BOA, Y.A.MTV, 73/176, 30.Ca.1310.
- 65 BOA, Y.A.HUS, 269/128, 24.7.1310.
- 66 Kolbaşı, a.g.e., s. 121.
- 67 Y.PRK.UM, 27/35, s. 5;
- 68 BOA, Y.PRK.UM, 27/35, s. 41.
- 69 BOA, Y.PRK.UM, 27/35, s. 41-42.
- 70 BOA, Y.MTV, 73/170, Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, c. 11, no, 104.
- 71 Kolbaşı, a.g.e., s.150.
- 72 Kolbaşı, a.g.e., s.151.
- 73 BOA, Y.PRK.UM, 27/35, s. 6.
- 74 Kolbaşı, a.g.e., s.152.
- 75 BOA, Y.PRK.UM, 27/35, s. 17.
- 76 Kolbaşı, a.g.e., s. 155.
- 77 BOA, Y.MTV, 75/169, 21.Ş.1310; Misak ise Moşe'ye böyle bir şey söylemediğini hîn-i istintâkda belirtmiştir.
- 78 Kolbaşı, a.g.e., s.157.

- 79 BOA, Y.PRK.UM, 27/35, s. 9.
- 80 BOA, Y.A.MTV, 74/94, 20.R. 1310.
- 81 Y A. Hus, 272/81, 16.9.1310.
- 82 Kolbaşı, a.g.e., s. 125-126.
- 83 Kolbaşı, a.g.e., s. 133, Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, c. 12, no, 85.
- 84 Kolbaşı, a.g.e., s. 228.
- 85 Kolbaşı, a.g.e., s. 229.
- 86 Kayseri'deki Yafta olayı büyük ihtimalle Rupen Cevahiryan tarafından ihbar edilmiştir. Çünkü bu sanık Ankara mahkemesinde diğerlerine göre daha az bir cezaya çarptırılmıştır. İhbarı hafifletici sebep olarak göz önüne alınmış olmalıdır.
- 87 Kolbaşı, a.g.e., s. 230.
- 88 Y.PRK. UM, 27/35, s. 6-7; Y A.HUS, 272/81.
- 89 Kolbaşı, a.g.e., s. 233
- 90 Y.A.HUS, 269/128, 24.7.1310.
- 91 Kolbaşı, a.g.e., s. 122.
- 92 Kemal Çiçek, Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917, TTK Yayınları, Ankara 2005, s. 28.
- 93 DH. EUM. 2. Şb, 6/1, 15 Nisan 1915, Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskâni, (1878-1920), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 91, Ankara 2007. s. 123
- 94 DH. EUM. 2. Şb, 7/16, Fi 20 Nisan sene [1]331(21 Mayıs 1915), Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskâni, (1878-1920), s. 148-149.
- 95 DH. EUM. 2. Şb, 68/35, 21 Mayıs 1915, Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskâni, (1878-1920), s. 142, Bu defa Kayseriye merkezinde derdest olunan Hıncak, Taşnak komitelerinin Kayseriye rüesâsı itirafâta başladılar. Dört ay evvel Hıncak, Taşnak komiteleri merkez-i umumîsinden vâki olan telkinât üzerine aralarında müteşekkil bir hey'etçe fedai cemiyeti taayyün ettiğini, esliha tevzi' olunduğunu söylediler. Balkan Harbi'nden sonra Bükreşe davet olunan Amerika, Avrupa'daki Ermeni komiteleri rüesâsıyla, sair Ermeni komitecileri tarafından bu ictimâda Ermeni komitelerinin hafî bir vaziyetle Hükümet-i Osmaniye aleyhine hareketleri takarrür ettikten..”
- 96 DH. EUM. 2. Şb, 11/48, 18 Eylül 1915, Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskâni,(1878-1920), s. 258-259.
- 97 Hikmet Özdemir, -Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık, Yusuf Halaçoğlu, Ermeniler: Sürgün ve Göç, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2004, s. 87-88.
- 98 Yusuf Halaçoğlu, Ermeni Tehciri, Babıâli Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2005, s. 76.

- 99 DH. EUM. 2. Şb, 68/75, Fî 5 Eylül sene [1]331(18 Eylül 1915), Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı(1878-1920), s. 260.
- 100 Çiçek, a.g.e., s. 94.
- 101 DH. EUM. 2. Şb, 68/36, 9 Haziran 1915, Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı(1878-1920), s. 162.
- 102 Çiçek, a.g.e., s. 95.
- 103 Çiçek, a.g.e., s. 55
- 104 DH. ŞFR, 53/201, Fî 19 Mayıs sene [1]331(1 Haziran 1915), Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı(1878-1920), s. 158.
- 105 Çiçek, a.g.e., s. 98.
- 106 Çiçek, a.g.e., s. 287.
- 107 Çiçek, a.g.e., s. 289.
- 108 DH. ŞFR, 96/76, 5 Şubat 1919, Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı(1878-1920), s. 448.
- 109 Kolbaşı, a.g.e., s. 148-149.

III. Bir Ermeni Bürokratinin Portresi: Vezaret Rütbesine Ulaşan İlk Gayrimüslim Karabet Artin Davud Paşa

Arç. Gör. Dr. Musa KILIÇ

- 1 Artin Davud Karabet Paşa'nın biyografisini veren kaynaklar genellikle oldukça kısa ve birbirinin tekrarı gibidir. P. E. Poghossian tarafından Ermenice hazırlanmış bir biyografi kitabı bulunmakla birlikte görme imkânı bulamadık. Bu kitap için bkz. P. E. Poghossian, Karapet Arthin Phaşa Tauoutean, Kousakal eu endhanour Kařawariç Libanoni 1816 – 1873, Vienna 1949. Kısa biyografisinin bulunduğu kaynaklar için bkz. Kevork Pamukçyan, Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar-IV, Biyografileriyle Ermeniler, İstanbul 2003, s. 206.; Mehmed Süreyya, Sicill-i Osmanî, C. IV/II, Yay. Haz. Orhan Hülâgü, Mustafa Ekinci, Hamdi Savaş, İstanbul 1998, s. 457; Y. G. Çarkçyan, Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, İstanbul 2006, s.118-119.; Thomas Humphry Ward, Men of the Time: A Dictionary of Contemporaries, London 1887, s.295-296; K. S. Salibi, "Dawud Pasha", The Encyclopaedia of Islam, Vol. II, Leiden-London 1965, s.184-185; İbrahim Alaettin Gövsa, Meşhur Adamlar, C. I., İstanbul 1933, s.307; Gustave Vapereau, Dictionnaire Universel des Contemporains, Paris 1880, s.507; Engin Deniz Akarlı, The Long Peace, Ottoman Lebanon 1861-1920, Berkeley 1993, s.194.
- 2 Davudyan ailesi üyelerinin 1828 yılında Katolik Ermenilerinin topluca sürülmesi kararından etkilendiği bilmekteyiz. Ermeni Patrikliği'nin baskısı ve Gregoryan Ermenileri ile yaşadıkları iç çatışmadan dolayı İstanbul'da bulunan Katolik Ermeniler Anadolu'nun çeşitli yerlerine sürgün edilmişler ve bazılarının mülkleri müsadere edilmiştir. Nitekim sürgüne gönderilmesine karar verilenlerden 25'i Davudyan ailesinin

- fertlerindendi. Sürgüne gönderilmesine karar verilen isimler arasında Artin oğlu Davudoğlu Karabet, İstefan ve Mikayil adı ile üç küçük çocuğun da ismi zikredilir. Davud Paşa'nın baba adının Artin Karabet ve İstefan adında bir kardeşi olduğunu biliyoruz. Bu sebeplerden dolayı sürgüne gönderilmesine karar verilen Davudoğlu Karabet muhtemelen Davud Paşa'nın kendisidir. 1821 Rum İsyanı'nın 1829 Edirne Antlaşması ile sonuçlanmasının ardından, Babıâli'nin gayrimüslimlere karşı tutumunu yumuşatması ve yine Rum İsyanı sırasında Avrupa devletleri, özellikle Katoliklerin hamisi Fransa ile aksayan ilişkilerin yeniden düzelmesi sonucu sürgüne gönderilen Katolik Ermenileri İstanbul'a geri dönmüştür. Sürgün kararı alınan 2730 kişinin isim listesi için bkz. Kemal Beydilli, II. Mahmut Devrinde Katolik Ermeni Cemâati ve Kilisesi'nin Tanınması (1830), Harvard 1995, s.41-108; Davud Paşa'nın kardeşi İstefan bir dönem Londra elçiliğinde ataşelik yapmış ve daha sonra kendisinin yerine Berlin elçiliğine tercüman olarak atanmıştır. Bkz. Musa Kılıç, Osmanlı Hariciyesinde Gayrimüslimler (1836-1876), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2009, s.233.
- 3 Akarlı, *The Long Peace*, s.194.
 - 4 Ward, *Men of the Time*, s.296.
 - 5 Kılıç, *Gayrimüslimler*, s.50-51.
 - 6 Karabet Artin Davud'un Türkçe, Ermenice, Rumca, İtalyanca, Almanca, İngilizce ve Fransızca bildiği ifade edilmekle birlikte bu dillerden bazılarını yurtdışı görevlerinde öğrenmiş olması muhtemeldir. Bkz. Ward, *Men of the Time*, s.296.
 - 7 Gustave D'Alaux, "Le Liban et Davoud Pacha", *Revue de Deux Mondes*, Tome LVIII., 1 Juillet 1865, s.145; Üniversite mezunu olanların çok az olduğu bir dönemde Davud Efendi'nin doktora eğitimini tamamlaması büyük başarıdır ve kariyerine katkı sağladığı muhakkaktır. Nitekim Hariciye Nezareti gibi seçkin bir kurumda bile, hepsi de hukuk alanında olmak üzere ve ilk kişi olan Davud Efendi dışında yalnız dört isim doktora eğitimini tamamlamıştır. Aleksandır Karatodori, İstefanaki Karatodori, Eugéne de Kerkhove tek Müslüman Mehmed Erşed Bey doktora yapmış diğer isimlerdir. Bkz. Kılıç, *Gayrimüslimler*, s.127.
 - 8 Akarlı, *The Long Peace*, s.194; Aynı eser 1851 yılında "Hin Kermanatsots Orenistrunyan Badmutyuni" adı ile Ermenice basılmıştır. Bkz. Vartan Artinian, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863*, İstanbul 2004, s.79.
 - 9 D'Alaux, "Davoud Pacha", s.145.
 - 10 Bu belgenin bir kısmı şifreli olduğu için okunamamıştır. Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hatt-ı Hümayun (HAT.), 48176-ÿ, (27 Z 1254/13 Mart 1839).
 - 11 Hariciye Nezareti merkez teşkilatlarında görev yapan Ermenilerin sayısı diğer gayrimüslim milletlerden fazla olmasına rağmen dış temsilciliklerde Rumların üstünlüğü görülür. Zira Davud Efendi dışında maslahatgüzar ve daha üst düzeyde diplomatik temsilcilik yapan yalnızca dört

- Ermeni (Azaryan Efendi, Aleksan Diran, Serkiz Hamancıyan ve Yusuf Misak Efendi) vardır. Bkz. Sinan Kunalalp, “Tanzimat Sonrası Osmanlı Sefirleri”, Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, Ankara 1999, s.115.
- 12 Sinan Kunalalp, Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922) Prosopografik Rehber, İstanbul 2003, s.70.
- 13 Takvim-i Vekayi, Def’a 249, 2 Z 1258.
- 14 TTK,Y 1015, s. 64-65.
- 15 Almanach de Gotha, 1847, s.532.
- 16 Takvim-i Vekayi, Def’a 305, 3 Za 1262.
- 17 BOA, İ.HR., 1856, 25 R 1263.
- 18 Bu kayıтта mukim veya fevkalade maslahatgüzar olduğu ifade edilmemektedir. Fakat hem Devlet Salnamelerinde adının geçmesi hem de iki yıldan fazla görev yapması mukim maslahatgüzar olduğu fikrini kuvvetlendiriyor. Bkz. Salname-i Devlet-i Aliyye 1265, s. 88; Salname-i Devlet-i Aliyye 1266, s.48.
- 19 Ahmed Lütfi Efendi, Vak’a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi, C. IX, Yay. Haz. Münir Aktepe, İstanbul 1984, s.34.
- 20 Bu belgelerde “kadimi vechle” ifadesi kullanıldığına göre daha önceki dönemlerde de Babıâli Tercüme Odası’nda görev yapmıştır. Bkz. BOA, İ.HR., 3927, (16 Z 1267/12 Ekim 1851); HR.MKT., 38/82, (8 M 1268/3 Kasım 1851).
- 21 BOA, İ.HR., 7550, (15 L 1273/8 Haziran 1857); A.AMD., 73/2, (1273/1856-1857).
- 22 BOA, HR. MKT., 56/55, (26 R 1269/26 Şubat 1853).
- 23 Viyana’ya gideceği için kendisine rütbe-i sâniye sınıf-ı sânisî verilmesine dair bkz. BOA, İ.HR., 5876, (1 Ş 1271/19 Nisan 1855).
- 24 BOA, HR. MKT., 143/2, (11 Ş 1272/17 Nisan 1856)
- 25 BOA, İ.HR., 6996, (26 M 1273/26 Eylül 1856); HR.MKT., 172/64, (9 Ca 1273/5 Ocak 1857); Bu vazifesindeki başarısından dolayı kendisine dördüncü rütbeden Mecidi nişanı verilmesine dair bkz. BOA, A.AMD., 80/17, (1273/1856-1287)
- 26 BOA, İ.HR. 7616, (16 Za 1273/ 8 Temmuz 1857); A.AMD., 75/45, (1273/1856-1287)
- 27 Osmanlı Devleti’nin elektrikli telgrafla tanışması ve bunun etkileri ile ilgili olarak bkz. Roderic H. Davison, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Elektrikli Telgrafın Kurulması”, Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923), Çev. Mehmet Morali, İstanbul 2004, s.193-232.
- 28 Telgraf Müdürlüğü’ne atanmasıyla birlikte Davud Efendi’nin rütbesi ulâ sınıf-ı sânisine yükseltilmiştir. Bkz. BOA, A.AMD., 93/15, (21 M 1277/9 Ağustos 1860); A.MKT.NZD., 322/89, (11 S 1277/29 Ağustos 1860).

- 29 Erdoğan Keleş, “Cebel-i Lübnan’da İki Kaymakamlı İdari Düzenin Uygulanması ve 1850 Tarihli Nizamnâme”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.43, Mart 2008, s.139-147.
- 30 1860 yılında Cebel-i Lübnan ile Suriye’de çıkan olaylar ve siyasi gelişmeler hakkında bkz. A. Haluk Ülman, *1860-1861 Suriye Buhranı: Osmanlı Diplomasısından Bir Örnek Olay*, Ankara 1966.
- 31 Cebel-i Lübnan nizamnamesinin traskrib metni için bkz. Cenk Reyhan, “Cebel-i Lübnan Nizamnamesi, MEMLEKET Siyaset Yönetim, 2006/1, s.171-181.
- 32 John P Spagnolo, *France & Ottoman Lebanon 1861-1914*, London 1977, s.40-41.
- 33 FO, 78/1572, 18 June 1861.
- 34 FO, 78/2020, 18 May 1868; İngiliz elçisi Henry Bulwer, Davud Efendi’nin liyakatini kabul etmekle birlikte Arapça bilmemesini dezavantaj olarak görüyordu. Bkz. Le Baron I de. Testa, *Recueil des Traités de la Porte Ottoman*, Tome VI, Paris 1884, s.403.
- 35 Spagnolo, *Ottoman Lebanon*, s.41.
- 36 Ahmed Lütfi Efendi, *Lütfi Tarihi*, s.171.
- 37 Ahmed Lütfi’nin zikrettiği bir anekdotta Davud Paşa’nın katıldığı bir iftarda müslümanları öven sözlerine karşılık Âli Paşa’nın “senin bugünkü itibar ve vezaretin hıristiyanlığın içündür, müslümanlığa meylin için değildir” dediği rivayet edilir. Bkz. Ahmed Lütfi Efendi, *Lütfi Tarihi*, s.171.
- 38 BOA, A.MKT.UM. 485/85, (12 M 1278/20 Temmuz 1861)
- 39 Akarlı, *The Long Peace*, s.37.
- 40 BOA, HR.SFR. (3), 58/1, 21 Nisan 1861.
- 41 Akarlı, *The Long Peace*, s.37.
- 42 Yusuf Karam’ın amacı Davud Paşa’nın görevden alınarak yerine Franko Kusa’nın tayin edilmesiydi. Bkz. Spagnolo, *Ottoman Lebanon*, s.83-84.
- 43 Akarlı, *The Long Peace*, s.37-38.
- 44 Yusuf Karam sürgünde bulunduğu sırada Viyana sefiriyile yaptığı görüşmede Lübnan’daki karışıklıkların Davud Paşa’nın kötü idaresinden kaynaklandığını iddia eder. Bkz. BOA, HR.TO., 107/7, 8 Mayıs 1868.
- 45 Akarlı, *The Long Peace*, s.82-83.
- 46 Akarlı, *The Long Peace*, s.86-87.
- 47 Akarlı, *The Long Peace*, s.39-40.
- 48 Kılıç, *Gayrimüslimler*, s.184.
- 49 BOA, A.MKT.MHM., 408/81, (4 S 1285/27 Mayıs 1868).
- 50 Nafia Nazırlığı’na Rus yanlısı bir Fenerli Rum’un yerine kendi şirketlerinin çıkarlarını savunabilecek Davud Paşa’nın tayin edilmesinin daha

- yerinde olduğunu düşündükleri için ısrarlarından vazgeçmişlerdir. Bkz. Spagnolo, *Ottoman Lebanon*, s.117.
- 51 Vahdettin Engin, *Rumeli Demiryolları*, İstanbul 1993, s.43-48.
- 52 Engin Deniz Akarlı, *Belgelerle Tanzimat*, Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyyetnâmeleri, İstanbul 1988, s.24.
- 53 Engin, *Belgelerle Tanzimat*, s.50.
- 54 Ahmed Cevdet, *Ma'rûzât*, Yay. Haz. Yusuf Hallaçoğlu, İstanbul 1980, s.202-203.
- 55 Engin, *Belgelerle Tanzimat*, s.57.
- 56 Ahmed Cevdet Paşa'ya göre devlete iş yapan şirketlerden bürokratların para alma geleneği bu olayla başlamıştır. Bkz. Ahmed Cevdet, *Ma'rûzât*, s.203.
- 57 Engin, *Belgelerle Tanzimat*, s.61.
- 58 Davud Paşa'nın tenkid edildiği tek iş Rumeli Demiryolları meselesi değildi. Yine Nafia nazırlığı döneminde Rusçuk-Varna demiryolunun yapımını üstelen şirketin hesabını 2 milyona tamamlama operasyonu da şiddetli eleştiriyeye uğramıştır. Bkz. Ali Akyıldız, *Anka'nın Sonbaharı*, Osmanlı'da İktisadî Modernleşme ve Uluslararası Sermaye, İstanbul 2005, s.94.
- 59 Âli Paşa'nın eleştirildiği konulardan birisi de Osmanlı bürokrasisinde özellikle Hariciye Nezareti'nde Ermeni memurlara iltimas göstermesidir. Gerçekten de onun iktidarda olduğu dönemde özellikle Hariciye Nezareti'nin Tahrirat Kalemî'nde Ermeni memurların sayısı oldukça artmıştır. Bkz. Ahmed Cevdet, *Ma'rûzât*, s.1-2; *Tahrirat-ı Hariciye Odası'nda görevli Ermeniler için bkz. Kılıç, Gayrimüslimler*, s.81-96.
- 60 Akarlı, *Belgelerle Tanzimat*, s.25.
- 61 Ahmed Cevdet, *Ma'rûzât*, s.204.
- 62 Ahmed Lütfî Efendi, *Lütfî Tarihi*, C. XII., 1989, s. 29.
- 63 Engin, *Demiryolları*, s.201.
- 64 BOA, İ.DH., 45230, (09 Ra 1289/17 Mayıs 1872); Muhtemelen Davud Paşa'nın olumsuz etkisinden dolayı 1875 yılında Artin Dadyan'ın Hariciye nazırının vekili olarak girmesine kadar hiçbir gayrimüslime Osmanlı kabinesinde yer verilmedi. Bkz. FO., 78/2391, 12 November 1875.
- 65 Ahmet Cevdet, *Ma'rûzât*, s.204-205.
- 66 Akarlı, *Belgelerle Tanzimat*, s.194.
- 67 Çarkıcıyan, *Ermeniler*, s.119.

IV. Gabriyel Noradunkyan Efendi: Ermeni Asıllı Bir Osmanlı Nâzırı ve Ermeni Meselesine Bakış Açısı

Doç. Dr. Ercan KARAKOÇ

- 1 Bkz. İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.
- 2 Osmanlı İmparatorluğu'nun son zamanlarında Avrupa devletleri tarafından kullanılmış bir benzetme olan bu tabir, ilk defa 9 Ocak 1853 gecesi Rus Çarı I. Nikola tarafından St Petersburg'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Hamilton Seymour'a aşağıdaki şekilde ifade edilmişti; "... Türkiye'ye [Osmanlı İmparatorluğu] gelince... Kollarımız arasında hasta, çok hasta bir adam var. Size açıkça söylemeliyim ki, gereken bütün tedbirleri almadan, bir gün ölecek olursa, bu büyük bir felaket olur [menfaatlerimiz açısından]..." Ayrıntılı bilgi için bkz. Fahir Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789–1914), Alkım Yayınları, İstanbul 2006, s.233–234.
- 3 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. İlber Ortaylı, "Osmanlılar'da Millet Sistemi", TDV İslam Ansiklopedisi, 30, TDV Yayıncılık, İstanbul 2005, s.66–70; Cevdet Küçük, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi", Yeni Türkiye, Yıl 7, Sayı 38, Mart–Nisan 2001, s.692–701; Roderic H. Davison, Reform in the Ottoman Empire (1856–1876), Gordian Press, New York 1973, s.52–80 ve "The Millets as Agents of Change in the Nineteenth-Century Ottoman Empire", Nineteenth Century Ottoman Diplomacy and Reforms, the Isis Press, İstanbul 1999, s.409–428.
- 4 Abdülhamit Kırmızı, "Son Dönem Osmanlı Bürokrasisinde Akraba Ermeniler", Ermeni Araştırmaları Dergisi, Kış 2003, Sayı 8, s.140.
- 5 Nejat Göyünç, Osmanlı İdaresinde Ermeniler, Gültepe Yayınları, İstanbul 1983, s.50. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Yervant G. Çarkıyan, Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, Kesit Yayınları, İstanbul 2006.
- 6 Göyünç, Ermeniler, s.51.
- 7 Noradunkyan ailesinin geçmişi ise, Sivas ili Divriği ilçesinin Kesme Köyü'ne kadar uzanmaktadır. Ermenice'de "nor" yeni, "dunk" fidan ve "yan" oğlu manalarını ihtiva ettiğinden, Noradunkyan kelimesi "yeni fidanlar" veya "yeni nesiller" anlamına gelmektedir. Gabriyel Efendi, kuyumcu Hagop Çobanyan'ın kızı Mari ile evlenmiş ve bu evlilikten Anayis adında bir kızı ile Diran Kirkor isminde bir oğlu dünyaya gelmiştir. Bkz. Kevork Pamukciyan, Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar, Aras Yayıncılık, İstanbul 2003, s.19, 30, 31. Eğitimi Lozan'da ikmal eden Diran Kirkor, babası gibi hem Hariciye hem de Babâli dairelerinde çalışmış, yurt dışında Brüksel elçiliğinde görev yapmıştır. Onun hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezareti Sicill-i Ahval İdaresi (DH. SAİD,) 106/339; Hariciye Nezareti Sicill-i Ahval İdaresi (HR. SAİD), 11/13 ve Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y. A. HUS.), 370/90. Diran Kirkor daha sonra Ermenistan'ın Vatikan nezdinde büyükelçisi olmuştur. Bkz. Boğos Natanyan, Sivas 1877, Birezamanlar Yayıncılık, İstanbul 2008, s.432.

- 8 Levon Panos Dabağyan, *Emperyalistler Kıskaçında Ermeni Tehciri I, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, s.782.*
- 9 Günümüzde Üsküdar-Selamsız'da, (Selam Ali) Ekmekçiabaşı Sokağı bulunmaktadır. Bu sokağın Noradunkyan ailesine izafeten Ekmekçiabaşı adını aldığı anlaşılmaktadır.
- 10 BOA, DH. SAİD, 81/473; Sâlnâme-i Nezâret-i Hâriciyye (Osmanlı Dışişleri Bakanlığı Yıllığı), I, Hazırlayan Ahmed Nezh Galitekin, İşaret Yayınları, İstanbul 2003, s.252–253.
- 11 BOA, DH. SAİD, 81/473; Pamukciyan, *Zamanlar*, s.30, 31.
- 12 BOA, DH. SAİD, 81/473; *Servet-i Fünûn*, Nr. 32, 8 Ağustos 1324/21 Ağustos 1908.
- 13 BOA, İrade Hariciye (İ. HR.), 17577. Gabriyel Efendi'ye bu görevi esnasında Karadağ hükümeti tarafından 3. rütbeden Danilo nişanı tevcih edilmiş (BOA, İ. HR., 17903), söz konusu nişan 1884 yılında 2. rütbeye yükseltilmiştir (BOA, DH. SAİD, 81/473).
- 14 BOA, İ. HR., 18111.
- 15 Onu, nezaretin diğer hukuk danışmanına [İbrahim Hakkı (Bey) Paşa'ya] göre "dar görüşlü" olarak niteleyen İngilizler, bununla birlikte kendisinin "zeki bir hukukçu" olduğunu da belirtir. Bkz. G. P. Gooch ve Harold Temperley, *British Documents on the Origins of the War 1898–1914*, 5, Johnson Reprint Corporation, New York 1967, s.13, 14. Kırk yıla yakın İstanbul'da yaşayan İngiliz diplomat Sir Edwin Pears (1835–1919) da onun, Rum Karateodori'den sonra Abdülhamit bürokratları içindeki en ehil hukukçu olduğunu yazar. Bkz. Edwin Pears, *Life of Abdül Hamid*, Constable & Company Ltd., London 1917, s.216. Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği birimi hakkında bilgi için bkz. Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, the Sublime Porte (1789–1922)*, Princeton University Press, New Jersey 1980, s.260.
- 16 BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.), 16/58.
- 17 BOA, Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemî (DH. MKT.), 1617/100.
- 18 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y. PRK. BŞK.), 59/92; İ. HR., 1317/Ra–05.
- 19 BOA, İrade Ticaret ve Nafia (İ. TNF.), 1321/S–03.
- 20 Gooch ve Temperley, *British Documents* s.13.
- 21 BOA, İrade Dâhiliye (İ. DH.) 85877; DH. MKT., 1576/48 ve Y. A. HUS., 220/50. Baron Hirsch, Rumeli demiryolları imtiyazını alan bir Yahudi bankerdir. Söz konusu işten önce kasası boş ve itibarı düşük olan Hirsch, imtiyazdan sonra Avrupa'nın sayılı zenginleri arasına girmiştir. Bir başka deyişle Baron Hirsch yaptığı hile ve kurnazlıklar, verilen rüşvetler ve bazı devlet adamlarının kişisel çıkarları ve usulsüzlükleri sayesinde büyük menfaatler sağlamıştır. Kendisi 1871 yılında Dünya Yahudiler Birliği'ne 1 milyon frank bağışta bulunmuştur. Hirsch hakkında detaylı

- bilgi için bkz. Vahdettin Engin, Rumeli Demiryolları, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993.
- 22 BOA, İ. DH., 90252 ve 90381; Y. A. HUS., 226/11.
- 23 BOA, Y. A. HUS., 237/6; Y. PRK. BŞK., 74/69 ve İrade Hususi (İ. HUS.) 1324/R-65. Gabriyel Efendi'nin pek çok talebinden birkaçı daha sonraları kabul edilmiştir (İ. HUS. 1320/Ra-049; 1325/C-36).
- 24 31 Mart 1881'de rütbe-i sâniyye sınıf-ı mütemâyizi, 15 Nisan 1884'te rütbe-i ulâ sınıf-ı sâni, 19 Mayıs 1888'de rütbe-i ulâ sınıf-ı evveli payelerine almış ve nihayetinde 4 Eylül 1894'te de rütbe-i bâlâya yükselmiştir. Bâlâ rütbesi vezirlikten önceki son rütbedir (BOA, İ. HR., 18458; 19775; İrade Taltifat (İ. TAL.) 1312/Ra-110). Osmanlı bürokrasisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Akyıldız, Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
- 25 Nitekim 20 Şubat 1882'de 4. rütbeden Mecidi, 19 Nisan 1890'da 2. rütbeden Mecidi, 29 Eylül 1892'de 2. rütbeden Osmanî Nişan-ı Alileri ve 24 Haziran 1897'de de 1. rütbeden Mecidi nişanlarını almıştır. Ayrıca 27 Eylül 1897'de Yunan Muharebesi madalyası, 5 Aralık 1898'de 1. rütbeden Nişan-ı Osmanî, 30 Mart 1901'de altın liyakat nişanı, 18 Mart 1902 tarihinde imtiyaz madalyası ve nihayetinde 20 Mayıs 1903 tarihinde ise murassa Mecidi nişanıyla ödüllendirilmiştir. Bu arada 4 Aralık 1903'de Gabriyel Efendi'nin eşine 1., kızına ise 2. dereceden Şefkat Nişanı verilmişti. II. Abdülhamit döneminde ailesine nişan verilmesi söz konusu devirde Ermenilerle devlet erkânı arasındaki ilişkilerin sıcaklığını da göstermesi açısından dikkate şayandır (BOA, DH. SAİD, 81/473; İ. HR., 20374; İ. TAL., 1310/Ra-042; 1315/M-116; 1316/B-192; 1318/Z-009; 1321/S-115; 1321/N-013Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV.) 161/80; 227/38).
- 26 Gabriyel Efendi, Sırp hükümetinden Takova (iki defa), Rusya'dan Sen İstanislas (iki defa), Karadağ'dan Danilo (iki defa), Romanya'dan Kuron dö Romani (iki defa), İran'dan Şîr-i Hurşid (iki defa), Fransa'dan Lejyon Dönör (iki defa), İspanya'dan Ma'a Plak İzabella Katolik nişan ve madalyalarını almıştır. Ayrıca İsveç, Norveç, İtalya ve Yunan devletleri tarafından nişan ve madalyalarla taltif edilmiştir (BOA, DH. SAİD, 81/473; İ. TAL. 1311/N-111; 1316/Za-186; 1317/M-178; 1322/C-143 ve 1327/Ş-21).
- 27 Seçimler için Ermenilerden Bedros Hallacyan ile Krikor Zohrab aday olmuşlar ve seçilmişlerdir. Noradunkyan Efendi aday olmamasına rağmen 8 oy almıştır. Bkz. Fevzi Demir, Osmanlı Devlet'inde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri 1908-1914, İmge Yayınları, İstanbul 2007, s.153; Ömer Sami Coşar, Atatürk Ansiklopedisi, Hilal Matbaacılık, İstanbul 1974, C. 2, s.101; Tanin, Nr. 97, 7 Kasım 1908.
- 28 Gabriyel Efendi de görev yaptıkları yeri "Senato" diye adlandıracaktır. "Bendeniz de vükelanın bu babda vereceği kararda isterim ki Sena'nın (Sénat) hakk-ı kadimi sakıt olmasın." Bkz. H. Aliyar Demirci, II.

- Meşrutiyet'te Âyan Meclisi 1908–1912, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006, s.4.
- 29 Bu encümen toplantı yılının başında padişahın meclisi açış konuşmasına, Âyan Meclisi'nin cevabını hazırlar, bunu yaparken hem padişaha teşekkür eder hem de ülkenin o günkü meseleleri hakkında açıklamalarda da bulunur.
- 30 H. Aliyar Demirci, “İkinci Meşrutiyet Birinci ve İkinci Yasama Döneminde (1908–1912) Osmanlı Âyan Meclisi'nin Ermeni Üyeleri ve Faaliyetleri”, Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri, C. I, Asam Yayınları, Ankara 2003, s.309.
- 31 Konu hakkında geniş bilgi için bkz. Rıza Nur, Cemiyet-i Hafiyeh (Gizli Örgüt), Haz. Ahmet Neziha Galitekin, İşaret Yayınları, İstanbul 1995.
- 32 Bkz. Gabriyel Noradunkyan, “Anket Parlamenter [Meclis Soruşturması] Reddedilmeli miydi? Edilmemeli miydi?”, Yeni Gazete, 21 Kanunu evvel 1326/3 Ocak 1911.
- 33 Mesut Çapa, Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925), Rıhtım Ajans & Yayınevi, Ankara 2009, s.204.
- 34 BOA, İrade Dosya Usulü İradeler Tasnifi (İ. DUİT.), 7/101.
- 35 BOA, İ. DUİT., 7/110.
- 36 BOA, İ. DUİT., 8/1.
- 37 BOA, İ. DUİT., 8/4.
- 38 BOA, İ. DUİT., 8/14.
- 39 Hüseyin Cahit Yalçın, Tanıdıklarım, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s.155. Ayrıca bkz. Ali Fuat Türkgeldi, Görüp İşittiklerim, TTK Yayınları, Ankara 1984, s.43, 44.
- 40 27 Eylül 1852'de Hindistan'da doğmuş, 28 Temmuz 1932'de Kahire'de ölmüştür. Assuan barajı (Mısır) düşüncesini ilk defa ortaya atan ve sonra tasarımını gerçekleştiren İngiliz inşaat mühendisidir. Osmanlı hükümetince Türkiye'deki sulama çalışmalarının başına getirilmiştir. 1911'de günümüz Irak sınırları içinde bulunan eski Kalde bölgesine su getirilmesi için bir plan geliştirmiştir. Bu plan kapsamında, eski Babil kenti yakınlarında Fırat nehri üzerinde kurulan Hindiye barajı, 1 milyon 4 yüz bin hektarlık bir alanın sulanmasına olanak sağlamıştır. Onun Irak'ın sulanmasıyla ilgili hazırlamış olduğu haritalar, I. Dünya Savaşı sırasında İngiliz askerlerinin bölgedeki ilerlemesini kolaylaştırmıştır. Bkz. AnaBritannica Genel Kültür Ansiklopedisi, C. 22, Ana Yayıncılık, İstanbul 2005, s.202.
- 41 Söz konusu program hakkında yapılan bir değerlendirme için bkz. İlhan Tekeli ve Selim İlkin, “1908 Tarihli Umur-u Nafia Programı'nın Anlamı Üzerine”, Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğleri, IRCICA Yayınları, İstanbul 2001, s.521–554.
- 42 Galip Kemali Söylemezoğlu, Hariciye Hizmetinde 30 Sene, I, Şaka Matbaası, İstanbul 1950, s.56.

- 43 Gabrîyel Noradunkyan Efendi, İngilizlerce de monarşist olarak görülmektedir. Bkz. “Kiamil Pasha’s Cabinet”, *The Times*, 10 Ağustos 1908, s.5’den aktaran Aykut Kansu, *The Revolution of 1908 in Turkey*, Koninklijke Brill, Leiden 1997, s.128.
- 44 Ahali’ciler eski İttihat ve Terakki mebuslarıdır. 1908 genel seçimlerine bu nitelikleriyle girmişlerdir. 1911 yılında da Hürriyet ve İtilaf Fırkası’na katılmışlardır. Meşrutiyet’in ilk muhalefet partisidir. Osmanlı Ahali Fırkası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, C. 1, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1984, s.234–246.
- 45 Ahali Fırkası reisi iken Hürriyet ve İtilaf Fırkası’na katıldı. Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Sarınoy, “Yüzelliklerden Gümülcineli İsmail Hakkı Bey’in Faaliyetleri (1908–1945)”, Prof. Dr. Abdurrahman Çaycı’ya Armağan, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay., Ankara 1995, s.375–414.
- 46 Pamukciyan, *Zamanlar*, s.29.
- 47 Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s.14.
- 48 Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s.22.
- 49 Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s.77.
- 50 Lütfi Simavi, *Osmanlı Sarayının Son Günleri*, Hürriyet Yayınları, İstanbul t.y., s.41.
- 51 Son Vak’anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi, *Hazırlayanlar Bayram Kodaman ve Mehmet Ali Ünal*, TTK Yayınları, Ankara 1996, s.59.
- 52 BOA, İ. DUİT., 8/59.
- 53 BOA, İ. DUİT., 8/72.
- 54 Diğerleri Aleksandr Karateodori Paşa, Sava Paşa ve Yusuf Franko Paşa’dır. Bkz. Sinan Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839–1922)*, İsis Yayınları, İstanbul 1999, s.5.
- 55 Ömer Turan, “II. Meşrutiyet ve Balkan Savaşları”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Yayına Hazırlayan İsmail Soysal, TTK Yayınları, Ankara 1999, s.242.
- 56 İsrail Kurtcephe, *Türk-İtalyan İlişkileri (1911–1916)*, TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 203, 204.
- 57 Turan, “Balkan Savaşları”, s.248.
- 58 Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, Aras Yayınları, İstanbul 1999, s.192.
- 59 İşte bunlardan birisini, Fransız *Matin* gazetesinin o dönemdeki başyazarı Stephane Lausanne Kırkkilise’nin (Kırklareli) düşüşünü şöyle anlatır: “O akşam Hariciye Nazırı Gabrîyel Efendi Noradunkyan’ın evinde yemeğe davetliydim. Yemekten önce, Nazır birden bire salona girdi. Yüzü sarıydı. Şaşkınlık içindeydi. Kısık bir sesle dedi ki: Tarihimizde emsali olmayan bir şey cereyan etti... Askerlerimiz Kırkkilise’yi terk etmişler. Yenilmemişler, paniğe kapılmışlar. Sonra ilave etti. Bulgar ve Rum asıllı çok asker var aramızda; subaylarımızın sayısı da az; sonra biraz fazla

- gömülmüşlerdir siyasete.” Andonyan, *Balkan Savaşı*, s.465. Bu sözleriyle Noradunkyan Efendi adeta dönemin Osmanlı ordusunun röntgenini çekmektedir: Ordunun içine siyaset girmiş ve disiplinsizlik had safhadadır.
- 60 Richard C. Hall, *Balkan Savaşları*, Çeviren M. Tanju Akad, Homer Kitabevi, İstanbul 2003, s.106. Ayrıca bkz. Gooch ve Temperley, *British Documents*, 9, 2. Bölüm, s.294, 300, 301.
- 61 Bkz. Cemil Topuzlu, *80 Yıllık Hatıralarım*, Hazırlayanlar Prof. Dr. Hüsrev Hatemi ve Prof. Dr. Aykut Kazancıgil, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1982, s.123, 124 ve Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, *Siyasi Hatıralarım*, Hazırlayan Selim Kutsan, Nehir Yayınları, İstanbul 1990, s.86, 87.
- 62 Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, Tercüman Yayınları, İstanbul 1980, s.180. Yıllarca Osmanlı hariciyesinde görev yapmış olan Galip Kemali Söylemezoğlu da anılarında O'nun bu şekilde davranışını şöyle kritik eder: “...Birinci Cihan Harbi sırasında memleketimizden ayrılmış olan Gabriyel Efendi, zekâsından beklenilmeyen bir kavrayışsızlık sevgi ve yersiz bir ihtiras şaşkınlığıyla, artık mahvolduğuna kanaat getirdiği Türkiye topraklarında –otuz yıldır nice masum kanının akmasına meydan veren ecnebi tesvilatının şen’i aleti bulunan Ermeni komitelerinin hayallerinde canlandırdıkları– muhtar Ermenistan kurulması gayesini Avrupa’da müdafaaya girişmiş ve bu suretle, pek yazık ki, kendisini devletin en yüksek bir emniyet makamına çıkarmak kadirşinaslığında bulunmuş olan velinimeti Türk milletine karşı hıyanet etmekle büyük bir küfranı nimet irtikap eylemiştir.” Bkz. Söylemezoğlu, *Hariciye Hizmetinde*, s.56.
- 63 Geniş bilgi için bkz. Galip Vardar, *İttihat ve Terakki İçinde Dönenler*, Anıları Yazan Samih Nafiz Tansu, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1960, s.104–120; Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, Anıları Yazan Samih Nafiz Tansu, Ararat Yayınevi, İstanbul 1969, s.100–106; ve Cevdet Küçük, “Bâbiâli Baskını”, TDV İslam Ansiklopedisi, 4, TDV Yayınları, İstanbul 1991, s.389, 390. Baskın sırasında Noradunkyan Efendi ile diğer bazı nazırlar heyet salonunun öteki ucunda yer alan kapıdan kaçmayı başarırlar. Bkz. Arsen Avagyan ve Gaidz F. Minassian, *Ermeniler ve İttihat ve Terakki*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2005, s.191.
- 64 BOA, İ. DUİT., 11/35.
- 65 Sultan Abdülhamid, Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1990, s.183.
- 66 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Journaller (Y. PRK. AZJ.), 18/13.
- 67 Şura-yı Devlet'te görev yapan Ermeniler hakkında bkz. Çarkçıyan, *Ermeniler*, s.115, 116.
- 68 Kasım 1895-Ekim 1907 tarihleri arasında Şura-yı Devlet reisliği yapmıştır. Bkz. Sinan Kuneralp, *Osmanlı Erkan ve Ricali*, s.11 ve 103. Hariciye Nazırlığı da yapan (Kürt/Süleymaniyeli) Mehmed Said Paşa hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Sâlnâme-i Nezâret-i Hâriciyye, 3, s.130–132.

- 69 BOA, Yıldız Perakende Şura-yı Devlet (Y. PRK. ŞD.), 2/18.
- 70 Record Group 256, General Records of the American Commission to Negotiate Peace 1918-1931 (Micro Film Pub. No. 820) Field Missions of American Delegation, Harbord Military Mission to Armenia 184.021.
- 71 Ayrıntılı bilgi için bkz. Stanford J. Shaw, "The Armenian Legion and its Destruction of the Armenian Community of Cilicia", The Armenians in the Late Ottoman Period, Edited by Türkkaya Ataöv, Publications of the Grand National Assembly of Turkey, Ankara 2002, s.191-198.
- 72 BOA, Hariciye Siyasi (HR. SYS.), 2265-13/2, 3-4, 5, 6, 7, 10.
- 73 "Noradunkyan'ın Muhtırası", Tevhid—i Efkâr, 27 Ağustos 1921.
- 74 Cavid Bey, Felaket Günleri, I, Yayına Hazırlayan Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2000, s.259.
- 75 Bülent Özdemir, İngiliz İstihbarat Raporlarında Fişlenen Türkiye, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2008, s.47. Noradunkyan Efendi'nin bazı zamanlarda doğruyu söylemediğine bir örnek de dönemin Vakıt gazetesinde yer almaktadır. Söz konusu habere göre kendisi Türklerle Ermeniler arasında dostluğu takviye etmeye çalışmaktaydı Vakıt, 12 Nisan 1922.
- 76 Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Belge Yayınları, İstanbul 1987, s.725.
- 77 İsmet İnönü, Hatıralar 2, Yayına Hazırlayan Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara 1985, s.79-83.
- 78 Bilal N. Şimşir, Lozan Telgrafları, I, TTK Yayınları, Ankara 1990, s.192. Bağımsız Ermenistan devletinin ilk başbakanı olan Ovannes Kaçaznuni, Ermeni yurdu konusu ile ilgili olarak şunları yazmaktadır: "...Lozan Konferansı'nda ilk defa olarak 'Home' [Yurt] sözcüğü telaffuz edildi ve kayıtlara geçildi. Sevr Antlaşması tamamen unutulmuştu. Bağımsız Ermenistan'ın lafı geçmiyordu, hatta özerk iller bile anılmıyordu; sadece etnik bir home, yabancı evinde şaibeli bir yurt söz konusu ediliyordu. Bunun, direnen Ankara'ya barış amacıyla verilen son taviz olduğu ifade ediliyordu... Home bir talep olarak öne sürülmüyor, bir dost tavsiyesi ve rica olarak Türklerin insafı dikkatlerine sunuluyordu. Bir komedi diyalogu gerçekleşmişti. Hep kibar ve nazik olan Türkler, bu dost tavsiyesini geri çevirmek zorunda kaldıkları ve ricayı yerine getiremedikleri için üzüntü duyduklarını ifade ettiler. Müttefikler sadece bir umutsuzluk jesti sergilediler. Onlar; 'bütün imkânları tükettik, mümkün olan ve olmayan her şeyi yaptık ve bahtsız Ermeniler için bundan daha fazlasını yapamayız' diyorlardı. Ve... Koloni konusunu görüşmeye başladılar. Fakat bu noktada Çiçerin yoldaş Stalin adına devreye girdi ve Türkiye Ermenilerinin geride kalanlarına Kırım'da, Volga kıyılarında ve Sibiry'a'da sığınak vermeyi önerdi. Devlet bir home'a dönüştü. Home ise... Sibiry'a'da bir koloniye. Dağ fare doğurdu; hayır, anlatılması güç ıstıraplarla kurulmuş olan dağ sarsılarak parçalandı, içinden kanlar aktı ve hiçbir şey hatta fare bile doğuramadı." Ovanes Kaçaznuni, Taşnak Partisinin Yapacağı Bir Şey Yok, Çev. Arif Acaloğlu, Kaynak Yayınları, İstanbul 2005, s. 71.

- 79 Rıza Nur, Hayat ve Hatıratım, III, Altındağ Yayınevi, İstanbul 1968, s.1069-1071.
- 80 Uras, Tarihte Ermeniler, s.732.
- 81 Celal Bayar, Ben De Yazdım, 5, Baha Matbaası, İstanbul 1967, s.1675, 1676.
- 82 Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 030.01/10.59.5.

V. Kırkor Zohrap Efendi ile Cizrelizâde Mehmed Raif Efendi'nin Ermeni Meselesi'ne Dair Yaklaşımları

Yrd. Doç. Dr. Erdoğan KELEŞ

- 1 Halil İnalçık, "Şark Meselesi", Aylık Ansiklopedi, Cilt II, No: 19, Kasım 1945, s.602; Şark Meselesi'nin tarihi süreci için bkz. Edouard de Driault, Şark Mes'lesi (Bidâyet-i Zuhûrundan Zamânımıza Kadar), Çev. Nafiz, Yayına Hazırlayan Emine Erdoğan, Ankara 2003; Yusuf Akçura, Tarih-i Siyasi Notları: Şark Meselesine Dair, Erkân-ı Harbiye Mektebi Matbaası, İstanbul 1336, s.3-10; Ali Kemal, Şark Meselesi, Matbaa-i Osmaniye, Mısır 1900.
- 2 Paul Hourie, Türkiye Nasıl Paylaşıldı, Naşir İbrahim Hilmi, Dersaadet 1329, s.10.
- 3 Bayram Kodaman, "Ermeni Meselesinin Doğuş Sebepleri", Türk Kültürü, Yıl XIX, Sayı 219, sene 1980-1981, s.240.
- 4 Bilal Eryılmaz, Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, İstanbul 1996, s.17-18.
- 5 Cemal Paşa, Hâtırat (1913-1922), Dersaadet 1922, s.240.
- 6 Zekeriya Türkmen, Vilayât-ı Şarkiye (Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahat Müfettişliği 1913-1914, TTK Yay., Ankara 2006, s.7.
- 7 İsmet Binark, Asılsız Ermeni İddiaları ve Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezâlim, ATO Yayını No: 16, Ankara 2001, s.15-16; Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, Cilt VIII, Ankara 1983, s.127.
- 8 Nicolae Jorga, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, Cilt 5, Çev. Nilüfer Keççeli, İstanbul 2005, s.504.
- 9 Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, Cilt II, Türkçesi Mehmet Harmancı, İstanbul 1983, s.250; Ayrıca Ermenilerin devlet hizmetinde bulunmalarına dair bkz. Y. G. Çark, Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953, İstanbul 1953.
- 10 Binark, Asılsız Ermeni İddiaları, s.17; Erdal İlter, Ermeni Kilise ve Terör, Ankara 1996, s.36-39; Gülnihal Bozkurt, Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914), TTK Yay., Ankara 1996, s.181; Ali Güler, Osmanlıdan Cumhuriyete Azınlıklar, Ankara 2000, s.25; Ermeni Patrikliği Nizamnamesi'nin Osmanlıca metni için bkz. Düstur, Cilt: 2 (Tertib-i Evvel), sene 1289, s.938-961; Ermeni Nizamnamesi'nin kabul

- tarihini bazı kaynaklar farklı vermektedirler. 17 Mart 1863 tarihi için bkz. Jorga, Osmanlı İmparatorluğu, s.504; Nizamname'nin özeti ve 18 Mart 1863 tarihi için bkz. Eryılmaz, Osmanlı Devletinde, s.117-124; Nizamname'nin tarihinin 19 Mart 1863 olduğu ve özeti için bkz. Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul 1987, s.156-171.
- 11 Türkmen, Vilayât-ı Şarkiye, s.8.
 - 12 Kâmuran Gürün, Ermeni Dosyası, TTK, Ankara 1983, s.78, 83-84.
 - 13 Türkmen, Vilayât-ı Şarkiye, s.9.
 - 14 Gürün, Ermeni Dosyası, s.106; Ayastefanos Antlaşması'nda yer alan madde aynen şöyleydi: "Ermenistan'da Rusya askerinin taht-ı istilasında olup Devlet-i Aliyeye iadesi lazım gelen mahallerin tahliyesi oraca devleteynin münasebat-ı hüsnesine muzır karışıklıklara mahal verebileceğinden Devlet-i Aliyeye Ermenilerin mütemekkin olduğu eyaletlerde menafi'-i mahalliye'nin icab ettiği ıslahat ve tensikatu bila-kat'-i vakt icra etmeliği ve Ermenilerin Kürtlere ve Çerkeslere karşı emniyetlerini istihlal etmeliği taahhüd eder". Ayastefanos Antlaşması'nın ilgili maddesi için bkz. Muâhedât Mecmuası, Cilt: IV, TTK Yay., Ankara 2008, s.194; Nihat Erim, Devletlerarası Hukuku ve Siyâsi Tarih Metinleri, Cilt I, Ankara 1953, s.387-400; Uras, Tarihte Ermeniler, s.357; Osman Nuri, Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı Hayat-ı Hususiye ve Siyasiye, Tab ve Naşiri Tüccarzâde İbrahim Hilmi, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1327, s.818; Ali Karaca, Anadolu İslahâtı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899), İstanbul 1993, s.37, dipnot 3; Bkz. Karal, Osmanlı Tarihi, s.129; Ali Fuat Türkğeldi, Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye, Cilt II, Yayına Hazırlayan Bekir Sıtkı Baykal, TTK Yay., Ankara 1987, s.52.
 - 15 Gürün, Ermeni Dosyası, s.106.
 - 16 Gürün, Ermeni Dosyası, s.106-111; İlter, Ermeni Kilisesi, s.43, 46; Bilâl N. Şimşir, British Documents on Ottoman Armenians (1856-1858), Vol. I, TTK Yay., Ankara 1982, s.159-161; Ayrıca Ermenilerin sunduğu bu projeye ilişkin bkz. Uras, Tarihte Ermeniler, s.227-235.
 - 17 Türkğeldi, Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye, s.86.
 - 18 Gürün, Ermeni Dosyası, s.112; Türkmen, Vilayât-ı Şarkiye, s.10; Berlin Antlaşması'nın tam metni için bkz. Muâhedât Mecmuası, Cilt V, s.110-141; Erim, Devletlerarası Hukuku, s.403-424; Antlaşmanın ilgili maddesi aynen şöyleydi: "Bâbîali, ahalsi Ermeni bulunan eyâlâtta ihtiyacât-ı mahalliye'nin icab ettiği ıslahâtı bilâ-tehir icra ve Ermenilerin Çerkes ve Kürtlere karşı huzur ve emniyetlerini temin etmeği taahhüd eder ve ara sıra bu babda ittihaz olunacak tedabiri, devletlere tebliğ edeceğinden, düvel-i müşarünileyhim, tedabir-i mezkurenin icrasına nezaret eyleyeceklerdir." Bkz. Uras, Tarihte Ermeniler, s.357; Ludovic dö Contensen, Anadolu İslahatı (Ermeni Meselesi, Suriye Meselesi), Mütercim Ragıb Rıfka, Naşir Seyyid Tahir, Dersaadet 1329, s.35; Osman Nuri, Abdülhamid-i Sani, s.819; Türkğeldi, Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye, s.87; Karal, Osmanlı Tarihi, s.130.

- 19 Gürün, Ermeni Dosyası, s.128-134; Ermenilerin kurdukları örgütlere ve siyasi partilere dair bkz. Binark, Asılsız Ermeni İddiaları, s.33-36.
- 20 Ermenilerin neden oldukları isyanlar ve karışıklıkların ayrıntıları için bkz. Gürün, Ermeni Dosyası, s.134-168; Binark, Asılsız Ermeni İddiaları, s.33-44; Yahya Bağçeci, "1895 Zeytin Ermeni İsyanı", Turkish Studies, Volume. 3 / 2, No: 8, (Spring 2008), s.123-149; Mehmet Ali Yıldırım, "1895-1896 İsyanları Sırasında Ayntab'da Ermeniler ve Hınçak Cemiyeti", Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı 44, Ankara 2008, s.167-179; Fahir Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914), TTK Yay., Ankara 2003, s.573-580.
- 21 Rifat Uçarol, Siyasi Tarih (1789-1994), İstanbul 1995, s.378.
- 22 Amerikalı muhabir Dr. George H. Hepworth'un Ermeni meselesine dair raporu için bkz. Bayram Kodaman, "Bir Amerikalı Gazeteci Gözüyle Ermeni Meselesi", Belleten, Cilt XLIX, Sayı 195, Aralık 1985, Ankara 1986, s.569-578.
- 23 Türkmen, Vilayât-ı Şarkıye, s.13-14; Müşir Şakir Paşa'ya verilen talimat için bkz. Uras, Tarihte Ermeniler, s.337-339; Müşir Şakir Paşa'nın Anadolu Islahatı Müfettişliği'ne atanmasına ve uygulamalarına dair geniş bilgi için bkz. Karaca, Anadolu Islahatı, s.54 vd.
- 24 Hamidiye Süvari Alayları hakkında bkz. Bayram Kodaman, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları (II. Abdülhamid ve Doğu-Anadolu Aşiretleri)", İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi İ. Hakkı Uzunçarşılı Hatıra Sayısı, Sayı 32, İstanbul 1979, s.427-480; Ali Karaca, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları Hakkında Bazı Tespitler (1890-1900)", Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı, İstanbul 1995, s.309-318; Pyotr Ivanovich Averyanov, XIX. Asırda Rusya-Türkiye-İran Münasebetleri (Türk-İran-Rus Kürtlerinin Vaziyeti Hazırası), Rusça'dan tercüme edenler Mülazım Adil Efendi, Yüzbaşı Mustafa Efendi, Hakimiyet-i Milliye Matbaası, Ankara 1926, s.130-143.
- 25 Aşiret mektepleri için bkz. Bayram Kodaman, "II. Abdülhamid ve Aşiret Mektebi", Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi, C. XV, Sayı 1-2, Ankara 1976, s.253-268; İbrahim Sivrikaya, "Osmanlı İmparatorluğu İdaresindeki Aşiretlerin Eğitimi ve İlk Aşiret Mektebi", Belgelerle Türk Tarih Dergisi, C. XI, Sayı 63, Ankara 1972, s.17-24; Alişan Akpınar, Osmanlı Devletinde Aşiret Mektebi, Göçebe Yayınları, İstanbul 1997; Mektebin nizamnamesi için bkz. Düstur, Cilt: 6, (Birinci Tertip), s.1265-1267; Yukarı da verilen kaynaklarda Aşiret Mektebi açma fikrinin II. Abdülhamid'e ait olduğuna dair görüşler ileri sürülmüşken diğer bir çalışmada ise bu fikrin mekteplerin açılmasından 10 yıl önce 1872'de Tahran Sefareti'nde bulunmuş olan Münif Paşa tarafından II. Abdülhamid'e gönderilen bir layihada (1873-74) yer aldığı dolayısıyla Aşiret Mektepleri'ni açma fikrinin Münif Paşa'ya ait olduğu ileri sürülmüştür. Bkz. İbrahim Şirin, "Münif Paşa'nın Tahran'dan Gönderdiği Devlet İşleriyle İlgili Lâyihası ve Düşündürdükleri", Turkish Studies, Volume. 3/4, No: 10, (Summer 2008), s.764-765.

- 26 Türkmen, Vilayât-ı Şarkiye, s.14-15.
- 27 Türkmen, Vilayât-ı Şarkiye, s.16.
- 28 Çark, Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, s.234-235.
- 29 Reşad Ekrem Koçu, “Türkiye’de Seçimin Tarihi 1877-1950”, Tarih Dünyası Mecmuası, Cilt 1, Sayı 5, (15 Haziran 1950), s.181; Tarık Zafer Tunaya, Türkiye’de Siyasal Partiler, Cilt 1, İletişim yayınları, İstanbul 1998, s.59, not: 22, s.177, not: 7, 8; Güler, Osmanlıdan Cumhuriyete, s.70; Salâhi R. Sonyel, “İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana’da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları (Temmuz 1908-Aralık 1909)”, Belleten, Sayı 201 (Aralık 1987), s.1256. [Bu makalenin İngilizcesi için bkz. “The Turco-Armenian Adana Incidents in the Light of Secret British Documents (July 1908-December 1909)”, Belleten, Sayı 201 Aralık 1987, s.1291-1338]; Seçilen İstanbul mebuslarının aldıkları oylar için bkz. Ali Cevat Bey, İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hâdisesi, Yayına Hazırlayan Faik Reşit Unat, TTK Yay., Ankara 1991, s.175.
- 30 Güler, Osmanlıdan Cumhuriyete, s.69-70; Tunaya, Türkiye’de Siyasal Partiler, s.597-598.
- 31 Koçu, “Türkiye’de Seçimin Tarihi”, s.183; Kırkor Zohrap Efendi 1908 ve 1912 seçimlerinde İttihat ve Terakki’den İstanbul mebusu seçildiği halde onun Osmanlı Ahrar Fırkası’nın kurucusu ve önde gelenlerinden birisi olduğu ileri sürülmüştür. Fırka’nın kuruluş tarihi 14 Eylül 1908’dir. Bkz. Tunaya, Türkiye’de Siyasal Partiler, s.177, not: 9, s.185, not: 37.
- 32 Cemiyetin kurucuları ve nizamnamesi için bkz. Tunaya, Türkiye’de Siyasal Partiler, s.420-421.
- 33 Bu cemiyetin siyasi programı ve seçim beyannamesi için bkz. Tunaya, Türkiye’de Siyasal Partiler, s.421-424.
- 34 Güler, Osmanlıdan Cumhuriyete, s.73.
- 35 Erdal Aydoğan, İttihat ve Terakki’nin Doğu Politikası 1908-1918, Ötüken, İstanbul 2005, s.251.
- 36 Tunaya, Türkiye’de Siyasal Partiler, s.597-598.
- 37 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Zabtiye Nezareti (ZB.), 24/28, (23 Temmuz 1324 / 5 Ağustos 1908).
- 38 Bu olayın ayrıntıları için bkz. Ali Cevat Bey, İkinci Meşrutiyetin İlanı.
- 39 Adana olayları için bkz. Gürün, Ermeni Dosyası, s.173-176; Binark, Asılsız Ermeni İddiaları, s.42-44; Cemal Paşa, Hâtırât, s.249-256; Sonyel, “İngiliz Gizli Belgelerine Göre...” s.1266-1289; Mehmed Asaf, 1909 Adana Ermeni Olayları ve Anıları, Yayına Hazırlayan İsmet Parmaksızoğlu, TTK, Ankara 1982, s.4 vd.
- 40 BOA, Dahiliye Nezareti, Mektubi Kalemi, (DH. MKT.), 2852/43, (2 C 1327 / 21 Haziran 1909).
- 41 Aydoğan, İttihat ve Terakki’nin Doğu Politikası, s.290 vd.
- 42 BOA, Meclis-i Vükela (MV.), 159/143, (26 Z 1329 / 18 Aralık 1911).

- 43 BOA, MV., 161/22, (8 S 1330 / 28 Ocak 1912).
- 44 BOA, MV., 161/22, (8 S 1330 / 28 Ocak 1912).
- 45 Cizrelizâde Raif, Sadaret Makamına Lâyiha, (3 Saferü'l-hayr 1330 / 9 Kanun-ı Sani 1327 / 23 Ocak 1912), s.1.
- 46 Aydoğın, İttihat ve Terakkî'nin Doğu Politikası, s.293.
- 47 Kirkor Zohrap Efendi'nin, Marcél Léart takma adıyla yazdığı kitabın adı ise [La Question Arménienne à la Lumière des Documents, Paris 1913]'dir. Bkz. Gürün, Ermeni Dosyası, s.86, dipnot: 4; Aynı bilgi için bkz. Ki Young Lee, Ermeni Sorunu'nun Doğuşu, Kültür Bakanlığı, Ankara 1998, s.36.
- 48 Bkz. Gürün, Ermeni Dosyası, s.86-87.
- 49 Bkz. Gürün, Ermeni Dosyası, s.87, 91; Aynı veriler için bkz. Lee, Ermeni Sorunu'nun, s.35-37.
- 50 Contensen, Anadolu Islahatı, s.21.
- 51 Contensen, Anadolu Islahatı, s.23.
- 52 Gürün, Ermeni Dosyası, s.94-95; Lee, Ermeni Sorunu'nun, s.39.
- 53 İter, Ermeni Kilisesi, s.31; Yabancı kaynaklarda bu sayının genelde 1.300.000-1.500.000 olarak verildiğine dair bkz. Lee, Ermeni Sorunu'nun, s.40.
- 54 Ermeni nüfusunun çeşitli kaynaklara dayandırılarak ortaya konmasına dair bilgiler için bkz. Gürün, Ermeni Dosyası, s.91-104; Uras, Tarihte Ermeniler, s.130-145.
- 55 Contensen, Anadolu Islahatı, s.25.
- 56 Kodaman, "Ermeni Meselesinin...", s.246.
- 57 Matthew Smith Anderson, Doğu Sorunu, 1774-1923, Çev. İdil Eser, YKY Yay., İstanbul 2001, s.264.
- 58 Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, s.603, not: 60,
- 59 Mehmed Raif Efendi'nin daha ayrıntılı terceme-i hali için bkz. BOA, Dahiliye Nezareti, Sicili Ahval Defteri (DH. SAİD.d.), no: 108, s.325-326; Yazdığı lâyiha için bkz. Cizrelizâde Raif, Lâyiha, s.1-5.
- 60 Cizrelizâde Raif, Lâyiha, s.1.
- 61 Cizrelizâde Raif, Lâyiha, s.2.
- 62 Cizrelizâde Raif, Lâyiha, s.2.
- 63 Cizrelizâde Raif, Lâyiha, s.2.
- 64 Cizrelizâde Raif, Lâyiha, s.2.
- 65 Cizrelizâde Raif, Lâyiha, s.2.
- 66 Cizrelizâde Raif, Lâyiha, s.2-3.
- 67 Cizrelizâde Raif, Lâyiha, s.3-4.
- 68 Cizrelizâde Raif, Lâyiha, s.4-5.

- 69 Cizrelizâde Raif, Lâyiha, s.5.
70 Cizrelizâde Raif, Lâyiha, s.5.

VI. Zararlı Ermeni Neşriyatı Karşısında Mehmed Şükrü Efendi'nin Bir Raporu

Yrd. Doç. Dr. Pelin İSKENDER KILIÇ

-
- 1 BOA, Y. EE., 56/10 (6 Rebiü'l ahir 1327 / 27 Nisan 1909)
 - 2 Yavuz Ercan, "Ermeniler ve Ermeni Sorunu", Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu, Ankara 2001, s.79
 - 3 Ergünöz Akçora, "Osmanlı Devleti Dönemi Ermeni İsyancıları ve Türk-Ermeni Toplumu İlişkilerine Etkileri", Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu, Ankara 2001, s.123; bkz. Nejat Göyünç, Türkler ve Ermeniler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2005.
 - 4 Yusuf Halaçoğlu, Ermeni Tehciri, Babıalı Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2007, s.13-14.
 - 5 BOA, Y. EE., 56/10 (6 Rebiü'l ahir 1327 / 27 Nisan 1909).
 - 6 BOA, Y. EE., 56/10 (6 Rebiü'l ahir 1327 / 27 Nisan 1909).
 - 7 Kâmuran Gürün, Ermeni Dosyası, TTK Yay., Ankara 1983, s.17.
 - 8 Gültekin Ural, Tarihin Işığında Ermeni Dosyası, Kamer Yay., İstanbul 1998, s.18.
 - 9 BOA, Y. EE., 56/10 (6 Rebiü'l ahir 1327 / 27 Nisan 1909).
 - 10 Gürün, Ermeni Dosyası, s.10-28.
 - 11 Ercüment Kuran, "Tarihte Türkler ve Ermeniler", Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu, Ankara 2001, s. 39-40.
 - 12 Ersin Müezzinoğlu, "Ermeni Azınlık Okullarının Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşundaki Rolü", Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler, C. II, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri 2009, s.89.
 - 13 Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C.VIII, TTK Yay., Ankara 1995, s.126.
 - 14 Ercan, "Ermeni Sorunu", s.92.
 - 15 BOA, Y. EE., 56/10 (6 Rebiü'l ahir 1327 / 27 Nisan 1909).
 - 16 Gürün, Ermeni Dosyası, s.30.
 - 17 Bilal Eryılmaz, Osmanlı Devleti'nde Gayr-i Müslim Tebaanın Yönetimi, İstanbul 1996, s. 186.
 - 18 Karal, Osmanlı Tarihi, s.126.
 - 19 İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C. IV, İstanbul 1985, s.996.
 - 20 BOA, Y. EE., 56/10 (6 Rebiü'l ahir 1327 / 27 Nisan 1909).
 - 21 BOA, Y. EE., 56/10 (6 Rebiü'l ahir 1327 / 27 Nisan 1909).

- 22 BOA, MKT. MHM., 715/15 (7 Teşrin-i Sâni 1310 / 19 Kasım 1894).
- 23 BOA, MV., 182/32 (18 Zilhicce 1331 / 18 Kasım 1913); Y. PRK. UM., 17/109 (18 Zilhicce 1307 / 5 Ağustos 1890); Y.PRK. PT., (3 Muharrem 1308 / 19 Ağustos 1890); MKT. MHM., 548/30 (25 Rebiü'l ahir 1322 / 9 Temmuz 1904).
- 24 Robert Mantran, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, C. II, İstanbul 1992, s.67.
- 25 Levon Panos Dabağyan, Türkiye Ermenileri Tarihi, İstanbul 2005, s.366.
- 26 BOA, MKT. MHM., 715/15 (7 Teşrin-i Sâni 1310).
- 27 Ercüment Kuran, "Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu", Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu, Ankara 2001, s.107.
- 28 Orhan Koloğlu, Abdülhamid Gerçeği, İstanbul 2005, s.281.
- 29 Ahmet Halaçoğlu, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nde Yaşayan Ermenilerin Evlerinde Ermeni Milliyetçiliği Hakkında Ele Geçirilen Dokümanlar ve Bunun Ermeni Milliyetçiliğinin Yayılmasında Etkileri", Hoşgörülen Yol Ayrımına Ermeniler, C.I, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri 2009, s.134.
- 30 Ahmet Halaçoğlu, "Dokümanlar", s.135.
- 31 BOA, Y. EE., 56/10 (6 Rebiü'l ahir 1327 / 27 Nisan 1909).
- 32 Yavuz Ercan, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)", Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu, Ankara 2001, s.333.
- 33 Gülnihâl Bozkurt, Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914), TTK Yay., Ankara 1996, s.1.
- 34 BOA, Y. EE., 56/10 (6 Rebiü'l ahir 1327 / 27 Nisan 1909).
- 35 Ayten Sezer Arıç, "Osmanlı Eğitim Sisteminin Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşuna Etkisi", Hoşgörülen Yol Ayrımına Ermeniler, C.I, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2009, s. 255-256.
- 36 Arıç, "Osmanlı Eğitimi", s.262-263.
- 37 M. Hidayet Vahapoğlu, Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar, İstanbul 1997, s.99.
- 38 Müezzinoğlu, "Ermeni Azınlık Okulları", s..9.
- 39 Cahit Yalçın Bilim, Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi 1734-1876, Eskişehir 1998, s.262-264
- 40 Müezzinoğlu, "Ermeni Azınlık Okulları", s.96.
- 41 İlhan Tekeli, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C. II, İstanbul 1985, s.462.
- 42 Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul 1987, s.150.
- 43 Uras, Tarihte Ermeniler, s.159.
- 44 Osman Ergin, Türk Maarif Tarihi, C. I-II, İstanbul 1977, s. 758.

- 45 Eryılmaz, Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, s.177.
- 46 Müezzinoğlu, “Ermeni Azınlık Okulları, s.99.
- 47 BOA, Y. EE., 56/10 (6 Rebiü'l ahir 1327 / 27 Nisan 1909).
- 48 Mustafa Murat Öntüğ, “Ermeni Mektepleri ve Ulusal Kimlik Oluşumu”, Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler, C. III, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2009, s.266-267.
- 49 Vahapoğlu, Azınlık ve Yabancı Okullar, s.161.
- 50 Öntüğ, “Ermeni Mektepleri”, s.267.
- 51 Karal, Osmanlı Tarihi, C.VIII, s.377.
- 52 Bayram Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, Ankara 1991, s.34.
- 53 Cemil Koçak, “Tanzimat’tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, C. II, İstanbul 1985, s.462.
- 54 Öntüğ, “Ermeni Mektepleri”, s.269.
- 55 Remzi Kılıç, “Osmanlı Yönetiminde XIX. Yüzyıl Ermeni Okulları ve Faaliyetleri”, Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, C. IV, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2007, s.87
- 56 Mustafa Murat Öntüğ, “Osmanlı Devleti’nin Ermeni Mektepleri Üzerindeki Denetimi”, Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, Kayseri 2007, C. III, s.322. (Bu makale burada yayınlanmamış)
- 57 BOA, Y.EE 56/10 (6 Rebiü'l ahir 1327 / 27 Nisan 1909)

VII. II. Abdülhamid’e Sunulan Lâyhalar Işığında Ermeni Meselesi

Yrd. Doç. Dr. Mustafa OĞUZ

- 1 Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C. VIII, TTK Yay., Ankara 1988, s.40-57; Fahir Armaoğlu, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914), Ankara 1997, s.516-521.
- 2 Karal, Osmanlı Tarihi, s.66, 77; Armaoğlu, Siyasi Tarih, s.522-527.
- 3 Ermeni meselesinin ortaya çıkışı ve milletlerarası bir sorun haline gelmesi için bkz. Mim Kemal Öke, Ermeni Meselesi, Aydınlar Ocağı Yay., İstanbul 1986, s.23-139.
- 4 II. Abdülhamid’e sunulan lâyhalar hakkında bkz. Mustafa Oğuz, II. Abdülhamid’e Sunulan Lâyhalar, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2007.
- 5 Mahmud Celâleddin Paşa, Mir’ât-ı Hakikat Tarihi Hakikatların Aynası, Haz. İsmet Miroğlu, , Berekât Yayınları, İstanbul 1983, s.613; E. Ziya Karal ise Safvet Paşa’yı, “aydın fikirli, çalışkan, dürüst ve diplomasi mes-

- leğinde kabiliyetli olarak tanındığını” ifade eder. Bkz. Karal, Osmanlı Tarihi, s.286.
- 6 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), YEE., 38-95, s.3, Cevdet Paşa'nın lâyihası hakkında değerlendirme için bkz. Mustafa Oğuz, “Osmanlı Devleti'nin Durumu Hakkında Cevdet Paşa'nın Görüşleri”, Türklük Bilimi Araştırmaları, Güz 2009, S. 26, s.143-159.
 - 7 BOA, YEE., 13-10, s.1, Ermeniler minel-kadim zir-i cenâh Devlet-i Aliyye'de müreffehen yaşamakta oldukları hâlde Berlin Kongresi'nden sonra bir istiklâl-i mahalli sevdâsına düşerek bu emel-i bâtilalarını istihsâl edebilmek için gerek me'mûrin-i devlet ve gerek ahali-yi İslamiyye aleyhinde medâr-ı şikâyet olabilecek esbâb aramağa ve Devlet-i Aliyye'nin politikasına az çok muhalefetde bulunan düvel-i ecebiiyyeyi kendi fikirlerine yardım etdirmek için vesâit-i muhtelifeye tevessül eylemeğe başladılar.
 - 8 BOA, YEE., 87-87, s.1, Ermeni mes'alesi namıyla ortada bulunan ve hakikatde İngiltere'nin teşvikât-ı insaniyet-şikenânesiyle vücuda getirilmiş olan meselenin sûret-i zuhûru araşdırıldıkda görülür ki Devlet-i Osmâniyye aleyhine bi-gayr-ı hakkın ibrâz-ı huşûnet ve husûmet eden İngiliz efkâr-ı umûmiyyesinde ki mugayir-i hakikat-ı müddeayât ve zanniyâtın müsebbib-i evveli âlem-i İslâmiyyetin düşmanı olan Gladston ve bunun mensûb olduğu fırkadır.
 - 9 BOA, YEE., 165-10, s.1, Ma'lûm-ı hümayûnları olduğu üzere Ermeni cemâati devr-i Fatih'dir. Zir-i saltanat-ı seniyyeye geçerek ve mülteci sûretiyle gelen birçokları Der-saadet ve sair bir takım aksâm-ı memâlikde birleşdirilerek dâimâ reâyâ-yı devlet arasında en sâdik ve şâyân-ı i'timâd olanı add edilmiş ve muhârebe-i âhireye kadar cemaât-i mezkûrenin sadâkatinden şübheyi mücib bir hâl zuhûr eylememişdir. Maamâfih âtide de arz edileceği vechile Tanzimât-ı Hayriyye'den sonra cemaât-i mezkûrenin dâhil olduğu dâire-i terakkiyât içlerinde bir hayli erbâb-ı ulûm u fûnûn yetiştirmekle ve mütemeyyizân-ı cemaât Anadolu'nun bir takım vilâyâtında mevcûd sû-i idâre ve taaddiyâtın ıslahı çarelerine sarf-ı fikre başlamakla muhârebe-i âhire sıralarında Ermenilerde de bir takım müsted'âyât ve temenniyât baş göstermişdir fakat havâli-i hudûdiyedeki Ermeniler Rusya ordularına karşı ekseriyetle görülen tavr-ı hareketlerinden dahi sabit olduğu vechile bu temenniyât henüz fesâd şeklini almamışdır bu sırada idi ki Berlin Kongresi'nin in'ikadı el-yevm bir mesele şeklini alan bu maddeye bir mebbe' verdi.
 - 10 BOA, YEE., 38-95, s.3, Ermeni mektebelerini tanzim ile yetişecek çocukların efkârını istedikleri yola çevirmek esbâbına teşebbüs eylediler. Ermenilerin zenginleri ve hidmet-i devletde bulunanlarının ekseri bu bâbda bezl-i mechûd ve sarf-ı nukud idegeldiler. Lâkin ekserinin efkârı esbâb-ı lâzımevi tehyie ve i'dâd eyleyüde vakt-i fırsatda muntazir olmakdan ibâret iken içlerinde zuhûr eden efkâr-ı mazarrâta ashâbı vakt-i fırsata itizârdan ise hemân Avrupa devletlerinin müdahâlesini celb edecek icrâata teşebbüs eylemek sevdâsına düşüb birkaç seneden berü bunlar tekessür ederek bu fikr üzerine teşekkül eden komiteler dâhil ve hâricde

- sıkı sıkıya işlemeğe başladılar. Ve kendülerine cânib-i hükümetden gösterilen nezâket ve mülâyemeti devletin za'fına ve kendülerinden havfına haml ederek Der-saâdetde edepsizlik etmek derecesine kadar tevsi-i dâire-i fesâd ve serkeş eylediler.
- 11 BOA, YEE., 13-10, s.1, Kadimlerde me'mûrin-i devletden veyâhûd ahâli-yi İslâmiyeden hasbe'l-beşeriyeye ahyânen sâdır olan ba'zı muâmelât-ı gayr-ı marziyeyi vatandaşlık hasebiyle hiç kale bile almamakda iken bu fikr-i bâtıla tâbî' oldukdan sonra o gibi muâmelâtın en ehemmiyetsizlerini dahi kemâl-i derece-i i'zâm edüb me'mûrin ve efrâd-ı Müslime ile kendileri beyninde ilka'-yı bürüdet ve ecnebilerin müdâhalesini da'vet için vesile ittihâz etmeği i'tiyâd etdiler. Me'mûrin-i devlet ile ahâli-yi İslâmiyye ise Ermenilere kadimen vatandaş ve dost nazarıyla bakub ana göre muâmele edegeldikleri için onların şu fikr-i muzırrlarına birden bire âgâh olamamışlar ise de teâkub ve tevâli-yi vukuâtla Ermenilerin menvî-i haberleri ahâli-yi İslâmiyyenin en aşağı kademelerde bulunan efrâdına dahi ma'lûm olunca bi't-tab' Müslümanlar dahi bir bürüdet ve adem-i emniyet hâsıl etmişler ve Ermeniler hizmet etdikleri fikr-i muzırrıktizâ-sınca işi daha ilerüsüne götürmek için câ-be-câ muhill-i âsâyîş-i vukuât-ı ma'lûmeye de cüret eylemişlerdir.
- 12 BOA, YEE., 87-87, s.1-2.
- 13 Sason olayları için bkz. Münir Süreyya Bey, Ermeni Meselesinin Siyasî Tarihçesi (1877-1914), Başbakanlık Devlet Arşivleri Yay., Ankara 2001, s. 23-24; Karal, Osmanlı Tarihi, s.137-138; Tahsin Paşa, Sultan Abdülhamid Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, Haz. Ali Ergenekon, Boğaziçi Yay., İstanbul 1990, s.44-45, kitapta sehven Sason yerine Samsun şehri geçmektedir.
- 14 BOA, YEE., 165-10, s.6-8.
- 15 BOA, YEE., 38-95, s.3, Mukaddimât-ı meşrûhaya nazaran ahvâl-i hâzıranın nezâket ve ehemmiyeti inkâr olunamaz. Maa-mâ-fih tedbiri de pek müşküldür denilemez. Himem-i celile-i hazret-i cihân-dâri ile her dürlü müşkülâtın hâlli kabildir. Fakat bi'z-zât azm-i kat'î ile tedâbir-i mülhemiyet âyât-ı hümâyûna mevküfdür.
- 16 BOA, YEE., 80-53, s.2-3.
- 17 BOA, YEE., 87-87, s.2-3, ... devleti işgal eden fesâdâtın bütün bütün ref' ve izâlesi ve vukuâtın bademâ tahaddüsüne meydan verilmemesi için taşra me'mûrlarının intihâb ve ta'yinlerinde kemâl-i dikkatle davranılmak lâzım gelüb her ne kadar ekâbir-i me'mûrin devlet-i veliyy-i ni'met-i akdesimizin efendimizin tecârib-i müdekkikâne-i şehr-yârillerinden geçmekte olduklarından bunların emr-i intihâblarının hüsn-i sûretle cereyânı tabii ise de üçüncü dördüncü derecede olan küçük me'mûrların intihâb ve ta'yinlerinde bâb-ı âli ve sâir devâir-i devlet-i menâfi-yi şahsiyye ve tarafdarlığı bırakarak bunların umûr-ı me'mûrelerinde rızây-ı kudsiyyet-i irtizây-ı hazret-i veliyy-i ni'met-i eâzımıy tamamen istihsâl edecek vicdân ve iktidârda olmalarına dâimâ müteyakkızâne ve mütebassırâne davranarak her dürlü mefâsidi hükümsüz bırakacak sûrette ittihâz-ı

tedâbir etmelerine ve kavânin ve nizâmât-ı şâhânelerine hakkıyla ifâ ve icrâ' eylemelerine dikkat ve i'tinâ' eylemelidir.

Me'mûrin ve bendegân-ı saltanat-ı seniyyelerine irşâdât-ı mülhemiyet-i gayât-ı veliyy-i ni'mete tevfi-k-i hareket eylemeleri hem devlet ve hem de kendileri için mücib-i necât ve selâmetdir. Binâen-aleyh bâb-ı âli kâffeten mesâilde sefâret-i ecnebiyeye hilâfet-i küberâ' ve saltanat-ı uzmânın kudsiyyet ve adem-i mes'uliyetini maslahaten isbât edib tasdik ettirmek ve icrâât-ı saltanat-ı seniyyenin menfaat-i ecânibe dokunan cihâtından dolayı nâ-hoşnûd olub i'tirâz veya bir mes'ele ihdâsına çalışın sefâretlere ve ecânibe karşı bâb-ı âli her bir sûal ve i'tirâza kendisini siper ederek din u devletin bekâsının esâsı olan kudsiyyet ve adem-i mes'uliyet-i şâhâneye zerre kadar hâlel getirmemek vezâifi ile mükellef olmalıdır.

Diğer yandan matbûât-ı ecnebiyye arasında hâiz-i ehemmiyyet olanları icâbına göre elde ederek erâcif-i bed-hâhâneyi fakat sûret-i gayr-ı resmîyede yine o gazetelere redd ve cerh ettirmek ve hakikat-i hâli inkâr ecânibe ehemmiyyet-i lâzimesiyle vaz' etmek mühim ve müessir tedâbirdendir.

Her kangı devlet tarafından olur ise olsun resmi edilebilecek tekzipler Avrupa efkâr-ı umûmiyesince şâyân-ı i'timâd görülememekte idüğünden hükümet-i seniyyenin dahi bu yoldaki tekziâtı gayr-ı resmi sûretle ve vech-i müdekkik üzere icrâ' ettirmesi zarûridir.

- 18 BOA, YEE., 165-10, s.10-11, Bu tedbirât-ı siyâsiyyeden sonra ba'zı tedâbire dahi ihtiyâc görülüyor. Ezcümle vergilerin sûret-i tevzi' ve cibâyetinin ıslahı, umûr-ı adliyyenin şimdiki fenâlıklardan kurtarılarak bir sûret-i sâlimeye rabtı, evvelce arz kılındığı vechile ilâ-nihâye devâmı kabil olmayan bir takım tedâbir-i fevkalâdenin ref'i, lüzûm ve ihtiyâca göre vilâyâtda gayr-i Müslim me'mûrların tezyid-i mikdârı ve ba'zı yerlerde gayr-i Müslim vali muâvinleri ve sâire istihdâmıyla Devlet-i Âliyyeleri birçok me'mûriyetlere gayr-i Müslim ta'yin eylemek istemediğine dâir cari olan efkârın izâlesi, sırf muhâfaza-i intizâm ve âsâyış vazifesiyle mükellef olan candarmanın şimdiki intizâmsızlığından tahlisi ve vilâyâtda alay beğlerinin lâ-akall maâşlarını yirmi katına iblâğ eden fenâlıklarına bir hadd verilmesi ile bir nisbet-i ma'kule üzere gayr-i Müslim candarma efrâdı dahi tahrir olunması gibi her tarafda icrâsı mümkün ve hiçbir sûretle ne Ermenilere ve ne de sair Hıristiyan ahâliye imtiyâz vermeyecek ve İslâm ahâliyi de el-yevm kendilerince muhakkak olan zarûret-i mütezâyideden ve perişânî ve harâbîden kurtaracak tedâbir ile sâye-i muvaffakiyetvâye-i zill-ullahilerinde saltanat-ı seniyyelerinin tamâmiyyet-i mülkiyesi ve ahâli-i İslâmın istikbâli ve umûm bendegân-ı seniyyelerinin refâh ve umrânı te'min edileceği bi-iştibâhdır.
- 19 BOA, YEE., 13-10, s.2.
- 20 BOA, YEE., 13-10, s.2.
- 21 BOA, YEE., 13-10, s.2.
- 22 BOA, YEE., 13-10, s.3.
- 23 BOA, YEE., 13-10, s.3.

- 24 BOA, YEE., 13-10, s.3.
- 25 BOA, YEE., 13-10, s.4.
- 26 BOA, YEE., 13-10, s.4.
- 27 YEE., 13-10, s.4.
- 28 BOA, YEE., 13-10, s.4.
- 29 BOA, YEE., 13-10, s.4-5.
- 30 BOA, YEE., 13-10, s.5, Ermeniler mezkûr hisse-i îânenen müstefid olmadıkları cihetle ara sıra şikâyet etmekte ve sâir husûsâtta olduğu gibi bunun içinde ecânib nazarında kendilerini mağdûr göstermekte olduklarından gerek Ermenilere gerek sâir Hıristiyan cemâatlerine ta'yin-i me'mûriyet için ittihâz olunan mikdâr-ı nüfûs nisbetinde îâne-i mezkûreden birer mikdâr şey i'tâsı ve buna mukabilde mekteblerinde behemhâl muntazaman lisân-ı Osmânî tedrisinin mecbûr tutulması.
- 31 BOA, YEE., 13-10, s.5.
- 32 BOA, YEE., 13-10, s. 5, ... mekteb ve ma'bed küşâd etmiş olan Amerika misyonerleriyle Cizvit papaslarının def' ve te'bidi hasbe'z-zaman kabil olamayacağı bedihi olduğundan ve bunların mekteb ve ma'bedlerini ta'mir ve tecdid etmek ve ferâğ ü intikal muâmelâtını icrâ ettirmek için müsâğdekârâne bir usûl ittihâz edilmemesi kendilerinin gayz ve iğbirârlarına bâdi olarak hükümet-i seniyye aleyhinde konsoloslar ve sâire vâsıtasıyla ve Avrupa matbûâtıyla bed-hâhâne neşriyyâtda buldukları görülmekte olduğundan mekteblerinde lisân-ı resmî-i devlet derece-i kifâyede okutdurulmak şartıyla bunlarında ta'mirât ve inşâât ve ferâğ ü intikal muâmelâtınca ehven-i şerr olmak üzere mazhar-ı teshilât edilmeli.
- 33 BOA, YEE., 13-10, s.5-6, Vilâyetler dâhilinde ki ekser kasabaların sokakları fevkalâde dar ve dolaşık olduğundan Merzifon ve Tokad gibi mahallerde ba'zı Ermeni eşkiyâsı tûl-i müddet evden eve girüb ihtifâ' etmekte oldukları ve gerek bunların taharrî ve ta'kibi esnâsında ve gerek iğtişâş ve hârik ve sâir vukuât zuhûrunda o gibi sokakların tesviye-i maslahata mâni-i azim olduğu anlaşıldığından bunun bir çaresine bakılması lâzımden olduğu gibi kasabaların nezâfet ve tahâretce ve me'mûrin-i tubbiyye ve hastahâne gibi levâzımâtca ihtiyâcları derece-i nihâyede olduğundan ve ecnebiler şu hâllere dâimâ i'tirâz edib Ermeni erbâb-ı fesâdı da onların i'tirâzlarından bil-istifâde memâlik-i şâhânenin ma'mûriyyetinden ve levâzım-ı medeniyetden hâli olduğuna dâir envâ'-i neşriyyâtda bulunmakta olduklarından belediyelerin bu gibi ihtiyâcâtına mahsûs olmak üzere emlâk ve akar vergisine bir mikdâr şey zamm olunması.
- 34 BOA, YEE., 13-10, s.6.
- 35 BOA, YEE., 13-10, s.6.
- 36 BOA, YEE., 13-10, s.7, Sivas vilâyeti şâhânelerince Ermenilerin silâhları kâmilen toplanmış gibi ise de bunların bir sûretle yine silâh tedârikinden geri durmayacakları gibi silâhları toplandıkça gerek kendileri ve gerek konsoloslar ahâlî-yi müslimenin silâhları alınmadığını ser-rişte-i i'tirâz edinmekte ve zâten kendileri müdâhalât-ı ecânibi da'vet etmek kasdıyla

- iğtişâşâtın tekevvün ve tekrarına hâhişker bulunmakta olduklarından ve hin-i hâcetde ahâli-i müslimenin teslihi devletce mümkün ve kolay bulunduğundan derece-i matlûbede sükûn-ı efkâr ve ahvâl hâsil oluncaya kadar bir muâmele-i mütesâviye olmak üzere ale'l-usûl silâh tezkiresi verileceklerden mâ-adâ gerek Müslümanların ve gerek Ermenilerin yedlerinde bulunan esliha-i muhtelifenin toplanırılması.
- 37 BOA, YEE., 13-10, s.7, Ermeni sâkin olan mahallerin kasabât ve kurâsında jandarma zâbitânı ve polis komiserleri ile mu'teberân-ı mahalliyeden birkaç kişiden mürekkeblüzümü kadar komisyonlar teşkiliyle o kasaba veya karye dâhilinde ahvâlî sû-i zann ve şübheyî dâi' İslâm ve Hıristiyandan ne kadar eşhâs var ise bunların bir günâ hareket-ı nâmarzîyyede bulunmayacaklarına dâir kefâlet-i müteselsileye rabtları ve eşhâs-ı merkûme miyânında ashâb-ı sevâbıktan veya ziyâdece sû-i hâl ile ma'rûf olanlarının muvakkaten vilâyetleri dâhil veya hâricinde bir mahal-i münâsibe te'bid olunmaları.
- 38 BOA, YEE., 13-10, s.7, Hudâ-negerde iğtişâş zuhûrunda kuvve-i müsellaâhâ isti'mâlî hakkında şimdiye kadar me'mûrin-i mülkiyye ve askeriyeye verilmiş olan ta'limât biraz muğlâk olduğundan bu bâbda tereddüd ve iştibâha mahall bırakmayacak sûrette ta'limât-ı vâzıha ve katia itâ' olunması.
- 39 BOA, YEE., 13-10, s.7, Valiler kulları tarafından şâyân-ı taltif görülen me'mûrin ve eşraf ve mu'teberân-ı mahalliyenin avâtif ve elfâz-ı seniyye-i cenâb-ı veliyyü'n-niam-ı eâzımelerine nâiliyyetleri gayr-i münker ise de bu yoldaki işârâtdan en küçükleri bile ekseriyyâ makamât ve devâir-i âidesince te'hir ve ibtâl edilmekte ve bu hal ise hem valilerin nev'anmâ kesr-i tefevvüzlerini ve hem de taltifi inhâ' olunan bendegânın ye's ve fütürünü müci olmaktadır bulunduğundan fi-mâba'd valileri kullarının rütbe ve nişân tevcih ve ihsânı hakkında esbâb-ı müciye-i kâffesiyle vuku' bulacak inhâ'larının ihmâl ve ibtâl olunmayub hâk-i pâ-yi hâcet revâ-yı hazret-i tâc-dârîlerine arz ve takdim olunması.
- 40 BOA, YEE., 87-87, s.6, Devletin bugün bulunduğu hal ve mevki' öyle ba'zı kûtâh-bînânın zann ve tahminî gibi vâhim olmayub her devletin uğradığı ahvâlden ma'dûd olarak müşkülât-ı mevcûdenin külliyyen ref' ve izâlesine ise ilâ mâ-şâ-Allah-ı teâlâ irşâdât-ı kerâmet-benât veliyy-i ni'met-i akdesileri kâfil ve kâfidir. Bâlâda dahi arz olduğu vechile vükelâ ve bi'l-cümle me'mûrların metânet ve fa'aliyyet ve mesâi ve ikdâmât-ı fevkalâde-i hümâyûnlarına lâıyk ve mütenâsib sûrette hareket ile kâffe-i müşkülâta ve i'tirâzât-ı ecânibe göğüs vermesi ve her dürlü mes'ûliyeti üzerine alarak ser-meâlî efser veliyy-i ni'met eâzimiyyi tasdiâtlarına âzâde kılması sadâkat ve ubûdiyyet ve hamiyete müterettib vezâif-i esâsiyye-i mukaddesendir.

VIII. Tanzimat Döneminde Kütahya'da Ermeni Nüfusu

Yrd. Doç. Dr. Refik ARIKAN

- 1 Ercüment Kuran, "Tarihte Türkler ve Ermeniler", Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu, Ed. Hasan Celal Güzel, Ankara 2001, s.39.
- 2 Bülent Bakar, Ermeni Tehciri, Ankara 2009, s.9.
- 3 Hüseyin Arslan, 16. Yy.da Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskân, Göç ve Sürgün, İstanbul 2001, s.86-92,
- 4 Mustafa Çetin Varlık, XVI. Yüzyılda Kütahya Sancağı, Erzurum 1980, s.90-96; Mehmet Bayartan, XIX. Yy.da Kütahya'nın Tarihi Coğrafyası, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, C.I-II, İstanbul, 2003, s.117.
- 5 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), 438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri I, Ankara 1993.
- 6 Varlık, Kütahya Sancağı, s.90-96; Bayartan, Kütahya'nın Tarihi Coğrafyası, s.119.
- 7 Enver Ziya Karal, Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831, Ankara 1997, s. 165.
- 8 Karal, İlk Nüfus Sayımı, s.172.
- 9 BOA, ML.TMT., 8735...8776 Numaralı Hüdavendigâr Vilayeti Kütahya Sancağı Temettuat Defterleri.
- 10 Kemal H. Karpat., Osmanlı Nüfusu, İstanbul 2010, s.246.
- 11 G.T. Keppel Albemarle, Narrative A Journey Across The Balcan, London 1831, s.189-190.
- 12 The Morning Watch, vol. IV, London 1833, s.19.
- 13 The Church of England Magazine, vol. XXXI, July to December 1851, London, s.293.
- 14 Vahot Imrefi, Die Ungarischen Flüchtlinge in der Türkei, Leibzig 1851, s.268.
- 15 Joseph Hutter, Von Orsova bis Kiutahia, Braunschweig 1851, s.248.
- 16 Andreas David Mordtmann, "Kütahya", 19. Yy. Anadolu Şehirleri, Derleyen İlhan Pınar, İzmir 1998, s.63-71.
- 17 Penny Cyclopaedia, vol. I, London 1858, s.295.
- 18 Journal of The Royal Statistical Society, vol. XXVIII, London 1865, s.283.
- 19 HVS. Yıl 1296, s:183.
- 20 Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi 1287, s.152; 1288, s.119; 1289, s.114 .
- 21 Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi 1289, s.116.
- 22 Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi, 1290, s.121; 1291, s.114.

- 23 Hadavendigâr Vilâyet Salnamesi, 1292, s.150; 1293, s.138; 1294, s.138-139.
- 24 Karpat, Osmanlı Nüfusu, s.280-281.
- 25 Karpat, Osmanlı Nüfusu, s.279-280.
- 26 Justin McCarhty, Müslümanlar ve Azınlıklar, İstanbul 1998, s.48-56
- 27 Vital Cuinet, La Turquie D'Asia, Paris 1894, s.193.

IX. XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı ve XX. Yüzyılın Başlarında Bilecik'te (Ertuğrul Sancağı) Ermeni Nüfus Hareketleri

Yrd. Doç. Dr. Halim DEMİRYÜRE - Yrd. Doç. Dr. Taner BİLGİ

- 1 Hikmet Özdemir vd., Ermeniler: Sürgün ve Göç, Ankara 2005, s.7.
- 2 Musa Çadırcı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı, Ankara 1997, s.45.
- 3 Enver Ziya Karal, İlk Nüfus Sayımı 1831, DİE Matbaası, Ankara 1997, s.10, 12, 110, 203.
- 4 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İ.Ş.D. Dn:76, Gn:4504, H.19 Zilkade 1302.
- 5 1-100 yaş arası Müslüman erkek nüfusun toplamı 19.493'tür. Rumların 3.516, Katoliklerin 328, Protestanların 62 ve Yahudilerin 4 nüfusu vardır.
- 6 Hüdavendigâr Vilâyet Salnamesi, H.1303, s.268-269
- 7 Kadın nüfusunun çoğunluğunu Müslümanlar (19.943) oluşturmaktadır. Rumların 3.439, Katoliklerin 319, Protestanların 58, Yahudilerin ise 2 nüfusu vardır.
- 8 Hüdavendigâr Vilâyet Salnamesi, H.1303, s.272-273
- 9 Kemal Karpat, Osmanlı Nüfusu (1830-1914), İstanbul 2003, s.69-73
- 10 Bilecik'te Müslüman sayısı 46.504 (24.211 kadın 22.293 erkek), Rum sayısı 7.544 (3.942 Kadın,3.602 erkek) Katolik sayısı 750 (378 kadın, 372 erkek) idi.
- 11 Söğüt'te 3.362, İnegöl'de 5.504, Yenişehir'de ise 1.593 Ermeni nüfus bulunmaktaydı.
- 12 Karpat, Osmanlı Nüfusu, s.172-173.
- 13 Hüdavendigâr Vilâyet Salnamesi, H.1312, s.370-371.
- 14 Vital Cunet, La Turquie d'Asia, Tome IV, Paris 1894, s.161
- 15 Müslüman 49.203, Rum 7.905, Katolik 745, Protestan 169.
- 16 Hüdavendigâr Vilâyet Salnamesi, H.1314, s.420-421.
- 17 Hüdavendigâr Vilâyet Salnamesi, H.1315. s.314-315.
- 18 Müslümanların 47.646, Rumların 8.188, Ermenilerin 6.225, Katoliklerin 510, Protestanların 159 ve Kiptilerin 95 nüfusu vardı.
- 19 Hüdavendigâr Vilâyet Salnamesi, H.1316, s. 300-301.

- 20 Geriye kalan nüfusun, 478'i Katolik, 64'ü Protestan'dır.
- 21 Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi, H.1316, s.302.
- 22 Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi, H.1316, s.303.
- 23 1906/7 senesinde yapılan nüfus sayımına göre Ertuğrul sancağında 102.937 Müslüman erkek, 98.210 Müslüman kadın, 12.341 Ermeni erkek, 11.459 Ermeni kadın, 279 Ermeni Katolik erkek, 233 Ermeni Katolik kadın, 7.257 erkek Rum, 7.146 kadın Rum, 321 Protestan erkek, 279 Protestan kadın, 1 Süryani, 25 Yahudi erkek, 16 Yahudi kadın, 1.399 yabancı uyruklu erkek ve 1.305 yabancı uyruklu kadın yaşamaktaydı. Sancaktaki toplam Müslüman sayısı 201.147, gayrimüslim sayısı ise 39.357 idi. Sancağın toplam nüfusu 243.208'dir.
- 24 Bu nüfusun 12.341'i erkek, 11.459'u kadın, 279'u Katolik erkek, 233'ü Katolik kadındır.
- 25 Karpat, Osmanlı Nüfusu, s.75-200-201.
- 26 1914 yılında Bilecik'in nüfusu 77.873'tür. Bunun 59.508'i Müslüman, 18.365'i gayri Müslim'dir. Bu nüfusun 9.877'si Rum, 7.774'i Ermeni, 479'u Katolik Ermeni, 183'ü Protestan ve 52'si Yahudi idi.
- 27 Sancağın Kazalarından Söğüt'ün nüfusu 65.163 idi. Bu sayının 55.223'ü Müslüman, 1.982'si Rum, 1.170'i Ermeni, 52'si Katolik Ermeni ve 136'sı Protestan'dı. İnegöl'ün nüfusu 63.704'tü. Bunun cemaatlere göre dağılımı ise şöyleydi: 56.238 Müslüman, 34 Rum, 7.101 Ermeni, 225 Protestan ve 106 Yahudi. Yenişehir'in toplam nüfusu ise 29.751 idi. Bunun 26.408'i Müslüman, 1.683'ü Rum, 1.660'ı da Ermeni'dir.
- 28 Karpat, Osmanlı Nüfusu, s.214 .
- 29 BOA, DH. EUM. KLU. DN:15, GN:73, H. 21 L 1333 / 1 Eylül 1915. (1915 Yılına ait nüfus verilerinde bu kaynak kullanıldığından her paragrafın sonunda dipnot gösterilmemiştir.)
- 30 Bilecik'e bağlı Küplü nahiyesi merkezinde 520 Müslüman, 3.181 Rum nüfusu bulunmaktaydı. Nahiyenin toplam nüfusu ise 3.701 idi. Küplü ağırlıklı olarak Rumların mukim bulunduğu bir nahiyedir. Buraya bağlı karyeler de genel olarak Müslim ve gayri müslim nüfus birlikte yaşamaktaydı. Sadece Kızıltamlar ve Akçaşehir karyelerindeki nüfusun tamamı Rumlardan oluşmaktaydı. Baş karyesinde de Rum nüfus Müslüman nüfustan fazlaydı.
- 31 Lefke nahiyesi 3.113 kişiden müteşekkildi. Bunun 1972'si Müslüman, 1.141'i Rum idi. Lefke'ye bağlı 29 köy vardı. Karyelerin toplam nüfusu 6.267 idi. Merkezde önemli miktarda Rum nüfusu bulunmasına rağmen Karyelerde yaşayanların tamamı müslümandır.
- 32 Geri kalan nüfusun 1947'sini Rumlar, 146'sını Protestanlar ve 56'sını da Katolikler oluşturmaktaydı.
- 33 Nüfusu 1.352 idi.

- 34 1904'te Muradca karyesinde Ermeni cemaatinden 430 hanede erkek ve kadın 2.203 nüfus vardır. İ.AZN, Vesika No: 6, H. 1322/C/2; Vesika No: 6, H. 1322/C/2.
- 35 Muradça'nın 2.977, Hisarlık'ın 1.195, Kırka Ermeni'nin 325 nüfusu vardı.
- 36 Kazada 1.478 Rum, 3 Yahudi vardı.
- 37 Kasabada 89 Rum ve 3 Yahudi vardı.
- 38 Rumların 13.401, Protestanların 556, Katoliklerin 521 ve Yahudilerin de 3 nüfusu bulunmaktaydı. 1915'de 1914'e göre Müslüman nüfusta % 1 oranında azalma yaşanırken gayrimüslim nüfusta % 2 oranında büyüme olmuştur.

X. Kars Vilayetine Ermeni Göçü (1878-1914)

Yrd. Doç. Dr. Candan BADEM

- 1 Bkz. Candan Badem, *Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti*, İstanbul: Bircamanlar Yayıncılık, 2010. Bu makale adı geçen kitabımdaki bazı malzemeyi ve ilk kez burada kullanılan yayımlanmamış yeni belgeleri içermektedir.
- 2 Antlaşma metni için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul (bundan sonra kısaca BOA), İ. MMS. 60/2855-1. Ayrıca bkz. Prof. Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, cilt 1, Ankara: TTK, 1953. Erim'in metninde hatalar vardır. Örneğin "ülkeler" sözcüğünü yanlış olarak "ilkâlar" şeklinde okumuştur.
- 3 Bkz. Badem, agy, Bölüm 3.
- 4 Sakartvelos Tsentraluri Saistorio Arkivi (Gürcistan Merkez Tarih Arşivi, Tiflis, bundan sonra kısaca STsSA). f. 545, op. 1, d. 1663, l. 7. Burada ve bütün makalede Rumi tarihler Miladi tarihe çevrilmiştir. Rusçadan Türkçeye çeviriler bana aittir.
- 5 STsSA, f. 545, op. 1, d. 1663, ll. 46-49.
- 6 STsSA, f. 545, op. 1, d. 1663, ll. 74-86, 112-118.
- 7 Godovoy otçet voennogo gubernatora Karsskoy oblasti, o sostoyanii vverennoy yemu oblasti za 1879 god, [Kars vilayeti askerî valisinin vilayetin 1879 yılı durumuna ilişkin yıllık raporu], Kars: Haziran 1880, s. 60-61. Bundan sonra kısaca Otçet.
- 8 STsSA, f. 545, op. 1, d. 1663, l. 134.
- 9 Bu yönetim biçimi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Badem, agy, Bölüm 2.
- 10 Otçet 1879, s. 9-10.
- 11 Doklad Gen. Adyutanta Kn. Svyatopolk-Mirskago ot 4 fevralya 1879 g., No. 39. Hayastani Azgayin Arhiv, Erivan (Ermenistan Ulusal Arşivi, bundan sonra kısaca HAA), f. 1262, op. 1, d. 7(II), ll. 76-79.
- 12 HAA, f. 1262, op. 1, d. 7(II), ll. 65-75. Kars, 18 Şubat 1879, no. 1053.

- 13 Otçet 1879, s. 56-59.
- 14 Aktaran Svetlana Lur'e, "Rossiyskaya i Britanskaya İmperii na Srednem Vostoke v XIX – Naçale XX Veka: İdeologiya i Praktika", tarih kandidatu tezi, Moskova: Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü, 1996. Lur'e, Kars vilayetine önemli ölçüde Ermenilerin yerleştirildiği ve Ermenilerin kolonizasyon işlevini yüklediği fikrindedir ancak bu yargısını güçlendirecek bir kanıt sunmamıştır.
- 15 HAA, f. 269, op. 2, d. 3111.
- 16 Bu köy şimdiki Erzurum ili Horasan ilçesine bağlı Gerek köyü olmalıdır. Horasan ilçesi Pasinler ilçesine bağlı bir nahiye iken 1953'te ilçe olmuştur.
- 17 Bu köy şimdiki Kars ili Selim ilçesine bağlı Bayburt köyü olmalıdır.
- 18 HAA, f. 269, op. 2, d. 3126a.
- 19 STsSA, f. 229, op. 2, d. 1092.
- 20 HAA, f. 1262, op. 3, d. 25, ll. 25-28.
- 21 Obzor Karsskoy oblasti za 1895 god. (Prilojenie k vsepoddanneşemu otçetu voennago gubernatora Kars. Obl.), [Kars askerî valisinin yıllık raporunun eki, bundan sonra kısaca Obzor] Kars: Tipografiya Kantselyarii Voennago Gubernatora Karsskoy Oblasti, 1896, s. 4 ve Obzor 1896, s. 4-5.
- 22 "Vsepoddanneşaya zapiska glavnonaçalstvuyuşçago ob obratnom vıselenii turetško-poddannih armyan-bejentsev" (Türk tebaasından Ermenilerin geri gönderilmesi hakkında Kafkasya genel valisinden majestelerine rapor). 12 yanvary (24 Ocak) 1898. STsSA, f. 12, Kantselyariya Glavnonaçalstvuyuşçago grajdanskoy çastyu na Kavkaze, Otdel Pereselençeskoje, (Kafkasya genel valiliği, göçmen işleri dairesi), op. 3, d. 269.
- 23 Golitsın Polonya yerine "Privislinskiy kray" (Vistula nehri bölgesi) ifadesini kullanıyor ki bu terim Rusya imparatorluğu dâhilindeki Polonya krallığını ifade ediyordu.
- 24 Mabeyn katibi Ali Cevad Bey'den Sultan Abdülhamid'e, 27 Mart 1898. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1841-1898)*, cilt I, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri, 2006, s. 181. Bundan sonra kısaca OBERRİ.
- 25 OBERRİ, cilt I, s. 183.
- 26 OBERRİ, cilt I, s. 197.
- 27 OBERRİ, cilt II, s. 11-15. 100.000 Osmanlı lirası o zamanki kurdan 571.000 ruble ediyordu. Bu paranın görelî değerini daha iyi anlamak için şu bilgi verilebilir: 1879 yılında Rus hükümeti Kars ve Ardahan sancaklarından Osmanlı ülkesine göç edip gidecek olan 110 bin kadar Müslüman ahalinin elindeki mirî arazi tapularını sadece kayıtlı tapu harcını ödeyerek satın almak için 500.000 ruble tahsis etmişti. Bkz. Badem, agy, s. 71.
- 28 Obzor 1899, s. 5.

- 29 OBERRİ, cilt II, s. 50. Aleksey Sergeyeviç Yermolov (1846-1917), çarlık hükümetinde 1893-1905 yılları arasında Devlet Mülkleri ve Tarım Bakanı idi.
- 30 Selim Deringil, *Simgeden Millete*, İstanbul: İletişim, 2009, s. 238.
- 31 Otçet 1901, s. 3.
- 32 Pamyatnaya Knijka i Adres-Kalendar Karsskoy Oblasti na 1904 god. İzdanie Karsskago oblastnogo Statistiçeskago Komiteta, pod redaksiyeu Sekretarya Komiteta S. V. Yermolayeva. [Kars vilayeti salnamesi] Kars: Karsskaya Oblastnaya Tipografiya, 1904, Statistiçeskiy otdel, Forma no. 3. Bundan sonra kısaca PKAKKO.
- 33 PKAKKO 1904, Statistiçeskiy otdel, Forma no. 2.
- 34 Otçet 1882, 1905, 1910 ve 1914; Badem, agy, s. 50.
- 35 Otçet 1914, Statistiçeskiy otdel, s. 122-123.

XI. Osmanlı Devleti'nden İran'a Ermeni Göçü ve Sonuçları (1878 - 1915)

Doç. Dr. Selim Hilmi ÖZKAN

- 1 Nedim İpek, "Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü", OTAM, S. 6, Ankara, 1995, s. 259; Nedim İpek, Mübadele ve Samsun, Türk Tarih kurumu Yayınları, Ankara 2000, s.1.
- 2 Şükür Memmedov, "Türkiye ve İran'dan Ermenilerin Göç Ettirilmeleri Politikası", Türk-Ermeni İlişkileri, 21. Yüzyıla Girerken Dostça Bir Bakış, Yay. Haz. Berna Türkdöğan, Ankara 2000, s.66.
- 3 Davut Kılıç, Osmanlı Ermenileri Arasında Dinî ve Siyasî Mücadeleler, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006, s.79-81.
- 4 BOA, A.MKT.MHM., 532/29 (26 Ağustos 1894).
- 5 BOA, A.MKT.MHM., 532/29 (30 Ağustos 1894).
- 6 BOA, A.MKT.MHM., 532/29.
- 7 Döndü Sena Arslan, "Rusya'ya Göçen Ermeniler Sorunu ve Bu Sorunun Ermeni Milliyetçilik Hareketleri Üzerindeki Etkileri", Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler, C. I, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2009, s.496; Adem Ölmez, "Rusya İle Eçmiyazın Katogigosluğu'nun İlişkilerinin Osmanlı Ermenilerine Etkileri", Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler, C. I, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2009, s.125.
- 8 Ermenilerin Amerika'ya zengin olmak amacı ile gitmek istemeleri, Müslüman halk arasında da ilgi uyandırmıştır. BOA, A.MKT.MHM., 532/29/8 Ağustos 1894.
- 9 İpek, "Ermeni Göçü", s.260-261; Bülent Uğrasız, "ABD'nin Osmanlı Ermenilerine Yönelik Politikası", Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler, C. I, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2009, s.384.
- 10 BOA, Y.PRK.AZJ., 47/48.

- 11 İpek, "Ermeni Göçü", s.262vd.
- 12 Ahmet Akter, Tehcir Öncesinde Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, s.24vd; Kemal Çiçek, "Türk-Amerikan İlişkilerinde Ermeni Diasporasının Önemi", <http://www.ermenisorumu.gen.tr/turkce/makaleler/makale63.html>. Erişim: 24 Mayıs 2010.
- 13 Osmanlı kanunlarına göre yabancı devletlere göç etmek isteyenler, Patrikhane tarafından da tasdik olunmuş bir dilekçe ve dilekçe sahibinin bir daha geri dönemeyeceğine dair taahhütnamesi ile birlikte Osmanlı makamlarından izin alması gerekmektedir. İpek, "Ermeni Göçü", s. 259.
- 14 BOA, HR.SYS., 2860/80 (5 Kasım 1896).
- 15 BOA, Y.PRK.BŞK., 48/27; İ.DH., 1340/1314/Ca-46; Y.PRK.TKM., 48/48.
- 16 BOA, MV, 89/61.
- 17 Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Belge Yayınları, İstanbul 1976, s.626.
- 18 Tournebize göre 1900'da 50.000; Rus Solenoy'a göre 1909 yılında 42.000; Les reformes en Turquie d'Asie'de en yeni istatiklere göre 1913 yılında 150.000; Basmacıyan'a göre 1915'de 64.000; Kevork Aslan'a göre 1914 yılında 70.000 olarak gösterilmektedir. 1925 yılında ise İran'daki Ermeni nüfusu 80.000 civarında gösterilmiştir. Uras, Tarihte Ermeniler, s.131-137. Günümüzde ise İran'da yaşayan Ermeniler 200.000 civarındadır. (Aygün Attar, İran'ın Etnik Yapısı, Divan Yayıncılık, Ankara 2006, s.209.
- 19 Attar, İran'ın Etnik Yapısı, s.210.
- 20 Selim Hilmi Özkan, "XVII. Yüzyılın Sonlarında Hıristiyan Birliği Projesi ve Ermeniler" Hoşgörülen Yol Ayrımına Ermeniler, C. II, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2009, s.84vd.
- 21 BOA, A.MKT.MHM, 745/15.
- 22 BOA, Y.PRK.TKM., 21/10.
- 23 Hasan Babacan, Ermeni Sorunu Üzerine Makaleler, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Afyonkarahisar 2007, s.24.
- 24 BOA, Y.PRK.HR., 13/61; Y.PRK.ASK., 69/32; Mirza Bala Mehmetzâde, Ermeniler ve İran, Yay. Haz. Yavuz Ercan, Ankara Üniversitesi OTAM Yayınları, Ankara 1994, s.7.
- 25 BOA, A.MKT.MHM., 745/15.
- 26 BOA, Y.PRK.ZB., 6/88; A.MKT.MHM, 729/10; DH.MKT, 1811/16.
- 27 Heyet, Arşiv Belgelerine Göre Trabzon'da Ermeni Faaliyetleri (1850-1923), Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 2007, s.328.
- 28 Heyet, Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2007, s.5, 21, 47.
- 29 BOA, A.MKT.MHM 532/29.

- 30 Uras, Tarihte Ermeniler, s.450.
- 31 Gökhan Bolat, "Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışında İran'ın Rolü ve İran-Ermeni İlişkileri", Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler, C. II, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2009, s.232.
- 32 BOA, DH.MKT., 1695/78.
- 33 BOA, DH.MKT., 1698/69; 1713/107.
- 34 BOA, Y.PRK.BŞK., 56/106.
- 35 BOA, HR.SYS., 2796/20.
- 36 Eçmiyazın, Ermenilerin en eski kutsal merkezlerinden birisidir. Burası 1583'te Osmanlı Devleti'nin eline geçti. Bu tarihlerden itibaren Eçmiyazın Katogigosları Osmanlı yönetimi tarafından belirlenmeye başlandı. Eçmiyazın, 1828 tarihinde Ruslar'ın eline geçti ve 1836 tarihinden itibaren de Katogigoslar'ı Rus Çar'ı tarafından atanmaya başlandı. Ali Arslan, "Eçmiyazında Krimyan'ın Katogigosluk Dönemi ve Osmanlı-Eçmiyazın İlişkilerinin Bozulması", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, S.37, İstanbul 2002, s.27.
- 37 BOA, A.MKT.MHM., 532/29.
- 38 BOA, Y.A.HUS., 328/18.
- 39 BOA, Y.PRK.UM., 42/103.
- 40 BOA, Y.PRK.ASK., 69/43; Y.PRK.DH., 4/23; HR.SYS., 2796/15.
- 41 Uras, Tarihte Ermeniler, s.501vd.
- 42 Kamuran Gürün, Ermeni Dosyası, TTK Basımevi, Ankara 1983, s.166-167.
- 43 BOA, DH.TMIK.M., 11/61.
- 44 BOA, Y.PRK.UM., 42/69.
- 45 Mirza Bala Mehmetzâde, Ermeniler ve İran, (Yay. Haz. Yavuz Ercan), Ankara Üniversitesi OTAM Yayınları, Ankara, 1994, s. 7, 8.
- 46 BOA, DH.TMIK.M., 38/87.
- 47 BOA, DH.TMIK.M., 50/16.
- 48 Kemal H. Karpat, Osmanlı Nüfusu 1830-1914, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s.45.
- 49 BOA, Y.EE.KP., 16/1577.
- 50 BOA, DH.MUİ, 44/-2/20.
- 51 Barış Metin, Birinci Dünya Savaşı'nda İran Coğrafyasında Etnik, Dini ve Siyasi Nüfuz Mücadeleleri, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2007, s.77.
- 52 Justin McCarthy, "Kim Başlattı", Ermeni Soykırım İddiaları, Çev. Sedat İşçi, Cedit Yayınları, Ankara 2006, s.28.
- 53 BOA, HR.SYS., 2878/64.
- 54 BOA, DH.MKT., 1562/64.

- 55 BOA, DH.MKT., 1563/16.
 56 BOA, A.MKT.MHM., 532/29.
 57 BOA, A.MKT.MHM., 532/29; DH.MKT, 274/73.
 58 BOA, A.MKT.MHM., 532/29.
 59 BOA, A.MKT.MHM., 532/29 (3 Ağustos 1894).
 60 BOA, A.MKT.MHM., 532/29.
 61 BOA, A.MKT.MHM., 532/29 (7 Aralık 1894).
 62 BOA, DH.MKT., 280/1.
 63 Uras, Tarihte Ermeniler, s.376.
 64 BOA, İ.HUS., 1326/R-20.
 65 BOA, DH.İD., 118/2.

XII. XIX. Yüzyılın Sonlarında Halep Vilayetinde Ermeni Nüfus

Dr. Sadettin BAŞTÜRK

- 1 Cevdet Küçük, Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897, İstanbul 1986, s.1-16.
 2 İsmail Özçelik, Ermeni Sorunu ve Gerçekler, Ankara 2005, s.205.
 3 Ermeni Sorunu hakkında çalışmada istifade edilenlerden başka daha geniş bilgi için belli başlı çalışmalardan bazıları. Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Sorunu, İstanbul 1987. Enver Ziya Karal, Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Sorunu, Ankara 1971. Kamuran Gürün, Ermeni Dosyası, İstanbul 2001. Yavuz Ercan, Osmanlı Devletinde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi), Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu, Ankara 2000. Nejat Göyünç, Osmanlı İdaresinde Ermeniler, İstanbul, 1983. Tarih Boyunca Ermeni Meselesi, Genel Kurmay Başkanlığı ATASE Yayınları, Ankara 1979. Azmi Süslü, Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, Ankara 1990. Mim Kemal Öke, Ermeni Mes'alesi, İstanbul 1986. Erdal İter, Ermeni Kilisesi ve Terör, Ankara 1969. Yusuf Halaçoğlu, Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918), Ankara 2001.
 4 "Sâl-nâme", İA, C.X, Eskişehir 1997, s. 134-136. Hasan Duman, Osmanlı Salnameleri ve Nevsâlleri, I-II, Ankara 2000. Ahmet Zeki İzgöer, "Osmanlı Salnamelerinin Şehir Tarihi Bakımından Önemi", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi: Türk Şehir Tarihi, 3/6, 2005, s.539-552.
 5 Osmanlı Devleti'nde İstatistik Genel Müdürlüğü 1892 yılında kurulmuştur. Kurumun müdürlüğünü ise 1892-1897 yılları arasında Fethi Franco isimli bir Musevi, 1897-1903 yılları arasında Mıgırdıç Şınabyan isimli bir Emeni, 1903-1908 yılları arası ise Robert adında bir Amerikalı yapmış-

- tır. Nurşen Mazıcı, Belgelerle Uluslar Arası Rekabette Ermeni Sorunu, İstanbul 1987.
- 6 İlber Ortaylı, Tanzimat Döneminde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880), Ankara 2000, s. 57-61.
 - 7 M. Fatih Sansar, "Fırka-i İslâhiye ve Osmaniye (Cebel-i Bereket), Osmaniye 2006, s.112-113.
 - 8 M. Fatih Sansar, "Ahmed Cevdet Paşa'nın Halep Vilayeti Valiliği 1865-1867" Uluslar Arası Zeki Velidi Togan ve Türk KültürüBilgi Şöleni (13-15 Ekim 2010 Afyon) Kongreye Sunulan Bildiriler.
 - 9 C. Eroğlu-M. Babuçoğlu-Mehmet Köçer, Osmanlı Vilayet Salnâmelerinde Halep, Ankara 2007, s. 39-40.
 - 10 Salnamedeki 1 saatlik mesafe, 5 km'dir. Buradan hareketle Halep vilayetinin uzunluğu 425 km, genişliği ise 450 km'dir.
 - 11 Mehmet Köçer, Salnâmelerde Halep, s. 39.
 - 12 Halep Vilayet Salnamesi (1890/1307), Halep Vilayet Matbaası, s.247, 248, 249; Halep Vilayet Salnamesi (1891/1308), s.247, 248, 249.
 - 13 Halep Vilayet Salnamesi (1893/1310), s.265, 266.
 - 14 Halep Vilayet Salnamesi (1896/1314), s.312.
 - 15 Halep Vilayet Salnamesi (1898/1316), s.326.
 - 16 Halep Vilayet Salnamesi (1900/1318), s.367.
 - 17 Halep Vilayet Salnamesi (1902/1320), s.396.
 - 18 Halep Vilayet Salnamesi (1904/1322), s.494.
 - 19 Halep Vilayet Salnamesi (1908/1326), s.504.
 - 20 Kamuran Gürün, Ermeni Dosyası, s. 145.
 - 21 Cevdet Küçük, Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, s.162-163.
 - 22 Ermeni Komiteleri 1891-1895, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yayınları, Ankara 2001, s.60-63.
 - 23 Örneğin, Konsolos Talor, Sir Charles Dikle, Binbaşı Trotter, Konsolos Loyd, Lynch, Cuinet gibi.
 - 24 Tarih Boyunca Ermeni Meselesi, s.256.

XIII. Tehcir Öncesi Dönemde Türkiye'den Rusya'ya Ermeni Göçü (1876 - 1915)

Yrd. Doç. Dr. Sezai BALCI

- 1 Justin McCarthy, Ölüm ve Sürgün (Death and Exile) Osmanlı Müslümanlarına Karşı Sürdürülen Ulus Olarak Temizleme İşlemi (1821-1922), Çev. Bilge Umar, İnkılâp Yay., 3. baskı, İstanbul 1998, s.25-26, 41.
- 2 Ermeniler tarafından Amerika'ya yapılan göçler hakkında birçok çalışma yapılmıştır. Amerika'ya yapılan Ermeni göçleri için bkz. Nedim İpek,

- “Anadolu’dan Amerika’ya Ermeni Göçü”, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, S. 6, Ankara 1995, s.257-275; Erdal Açıkşes, “Göçün Ermeni Meselesindeki Rolü Üzerine”, Ermeni Araştırmaları, I. Türkiye Kongresi Bildirileri, I, Yay. Haz. Şenol Kantarcı, Kamer Kasım, İbrahim Kaya, Sedat Laçiner, Ankara 2003, s.6; Erdal Açıkşes, “Amerikadan Harput’a Harput’tan Amerika’ya Göç”, Dünyü ve Bugünü ile Harput, I, Ankara 1999; Şenol Kantarcı, “ABD ve Kanada’da Ermeni Diasporası: Kuruluşlar ve Faaliyetleri”, www.eraren.org/index.php?lisan=tr&page=print&dergiicerikno=249 (15.01.2010); Haluk Selvi, “Amerika Birleşik Devletlerinde Ermeni Faaliyetleri”, Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim, 38/Nisan 2003, s.119-126; Rıfat N. Bali, Anadolu’dan Yeni Dünya’ya Amerika’ya İlk Göç Eden Türklerin Yaşam Öyküleri, İstanbul 2004; Ahmet Akter, Tehcir Öncesi Anadoludan Amerikaya Ermeni Göçü (1834-1915), İstanbul 2007; Nurdan Şafak, “Osmanlı Devleti’nden ABD’ye Ermeni Göçü (1860-1914) ve Ermeni Sorunu Üzerindeki Etkisi”, Türk Dünyası Araştırmaları, S. 131/Nisan 2001.
- 3 Rusya’nın Kafkasyadaki politikası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zekeriyâ Türkmen, “XIX. Yüzyıl Başlarında Rusya’nın Güney Kafkasya Politikası (1800’lerin Başından 1828 Türkmençay Antlaşması’na Kadar)”, Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar I, (İstanbul 24-26 Ekim 2001), Ankara 2003, s.21-36.
- 4 Şükür Memmedov, “Türkiye ve İrandan Ermenilerin Göç Ettirilmeleri Politikası”, Türk-Ermeni İlişkileri 21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bir Bakış, Yay. Haz. Berna Türkdoğan, Ankara 2000, s.65.
- 5 Seyit Sertçelik, Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci (1678-1914), TBMM Yay., Ankara 2009, s.33.
- 6 Kemal Beydilli, “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler”, Belgeler, XIII/17, 1988, s.366.
- 7 McCarthy, Ölüm ve Sürgün, s.31.
- 8 Beydilli, agm, s. 383-393.
- 9 Ömer Turan, “Amerikan Misyonerlerinden E. Smith ve H. G. O. Dwight’e Göre 1830-1831 Yıllarında Ermeniler”, Ermeni Soykırımı İddiaları Yanlış Hesap Talât’tan Dönünce, (Der. Mustafa Çalık), III. Baskı, Ankara 2006, s. 210-211.
- 10 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan sonra Türkiye’den Rusya’ya göçen Ermenilerin sayısını General Monteith 90 bin (McCarthy, Ölüm ve Sürgün, s. 31); Beydilli 100 bin (Beydilli, agm, s. 407, 410); Haziran 1830 tarihinde Erzurum’da bulunan Amerikan misyoneri E. Smith Erzurum’dan 7 bin, Kars’tan 4 bin ve Bayezit’ten de 4 bin aile olmak üzere yaklaşık 75 bin (Tuncer Baykara, “Rusların Doğu Anadolu’da Bir Ermeni Yurdu Yaratma Girişimi”, Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (İstanbul 24-26 Ekim 2001), Ankara 2003, s. 408; Turan, agm, s. 211); 1843 yılında Osmanlı Devleti ile İran arasındaki problemleri çözmek üzere toplanan Erzurum

- Konferansı'na gözlemci olarak İngiltere heyeti ile gelen Robert Curzon 69 bin (Muammer Demirel, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşü", XIV Türk Tarih Kongresi (Ankara 9-13 Eylül 2002) Kongreye Sunulan Bildiriler, c. II, Kısım I, s. 268); Arşiv belgeleri üzerinde titiz bir inceleme yapan Demirel'e göre 60-70 bin (Demirel, agm, s. 277); Mazıcı 40 bin (Nürşen Mazıcı, Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni (1878-1920), III. Baskı, İstanbul 2007, s. 39); Fransız belgeleri üzerinde çalışan Kodaman'a göre ise bu sayı 70 bindir. (Bayram Kodaman, "Fransız Arşiv Vesikalarına Göre Erzurum-Van-Sivas Vilayetlerinde Ermeni Nüfusu", Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri, I, (Yay. Haz. Şenol Kantarcı, Kamer Kasım, İbrahim Kaya, Sedat Laçiner), Ankara 2003, s. 177).
- 11 Ayrıntılı bilgi için bkz., Davut Kılıç, "Ermenistan'ın Kuruluşunda Çarlık Rusya'sının Rolü", Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu Bildirileri (Tarihten Günümüze İç ve Dış Tehditler), Elazığ 17-19 Ekim 2001, (Ed. Orhan Kılıç, Mehmet Çevik), Elazığ 2002, s.491-501.
 - 12 Türkmen, agm, s. 33.
 - 13 Türkmen, agm, s. 35.
 - 14 BOA, Y. PRK. BŞK, No:1/43, 15 Eylül 1878.
 - 15 Demirel, agm, s. 274.
 - 16 Sertçelik, age, s. 103.
 - 17 Davut Kılıç, Osmanlı Ermenileri Arasında Siyasi ve Dini Mücadeleler, Ankara 2006, s. 81.
 - 18 BOA, HR. TO, No: 521/18, 2 Kasım 1878.
 - 19 Küçük, age, s. 36.
 - 20 BOA, Y. PRK. BŞK, No: 1/43, 18 Ramazan 1295/15 Eylül 1878; Recep Karacakaya, Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923), İstanbul 2001, s. 3.
 - 21 Demirel, agm, s. 274.
 - 22 Cevdet Küçük, Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897), İstanbul 1986, s. 34.
 - 23 Küçük, age, s. 37.
 - 24 Akter, age, s. 42.
 - 25 Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul 1987, s. 197.
 - 26 McCarthy, Ölüm ve Sürgün, s. 135.
 - 27 McCarthy, Ölüm ve Sürgün, s. 137.
 - 28 BOA, A. MKT. MHM, No: 534/42, 10 Temmuz 1895.
 - 29 BOA, A. MKT. UM, No:468/48.
 - 30 BOA, HR. SYS, No: 2772/63, 14 Ocak 1897.

- 31 BOA, Y. A. HUS, No: 287/22, 21 Aralık 1893; BOA, A. MKT. MHM, No: 531/29, 21 Aralık 1893.
- 32 BOA, A. MKT. MHM, 664/28; BOA, DH. MKT, No: 227/16, 19 Nisan 1894; BOA, HR. SYS, No.2852/5, 11 Mayıs 1893; BOA, Y. A. HUS, No: 284/92, 6 Kasım 1892.
- 33 BOA, Y.PRK. A, No:9/33, Bitlis Valisi Tahsin Paşa'nın Şifreli Telgrafı.
- 34 Mehmet Yavuz Erler, "XIX. Yüzyıl Boyunca Osmanlı Karadenizinde Ekonomi", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2/7, Bahar 2009, s. 121.
- 35 BOA, A. MKT. MHM, No:630/19.
- 36 Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1841-1898), III, (Yay. Haz. Recep Karacakaya, Aziz Mahmut Uygun, Numan Yekeler, Seher Dilber, Mustafa Çakıcı, Ahmet Semih Torun, Kamil Akbulut, Salih Kahriman Ümmühani Ünemlioğlu, Vahdettin Atik), Ankara 2006, s. 21. Bundan sonra OBERİ olarak kullanılacaktır.
- 37 BOA, Y. MTV, No: 296/47, 23 Mart 1907.
- 38 BOA, DH. MKT, No: 1411/10, 11 Nisan 1899.
- 39 BOA, DH. MKT, No: 1411/10, 11 Nisan 1899.
- 40 BOA, Y. PRK. UM, No: 49/105, 10 Mart 1900.
- 41 BOA, A. MKT. MHM, No: 485/51, 26 Nisan 1880.
- 42 BOA, A. MKT. MHM. No: 485/51, leff 2, 27 Nisan 1880.
- 43 BOA, A. MKT. MHM, No: 485/51, leff 1, 26 Nisan 1880.
- 44 BOA, A. MKT. MHM. No: 485/51, leff 2, 27 Nisan 1880.
- 45 BOA, HR. TO, No: 335/20, 13 Ağustos 1884; Başşehbender aynı uyarısını 25 Ağustos 1884'te de yapmaktadır. BOA, HR. TO, No: 335/14, 25 Ağustos 1884.
- 46 BOA, HR. SYS, No: 2768/18, 13 Ağustos 1884.
- 47 Sertçelik, age, s. 62.
- 48 BOA, Y. MTV, No: 296/47, 23 Mart 1907.
- 49 BOA, Y. A. HUS, No:353/47, 23 Haziran 1896; Arşiv Belgelerine Göre Trabzon'da Ermeni Faaliyetleri, I, (1850-1923), Trabzon 2007, s. 183 (Bundan sonra TEF olarak zikredilecektir).
- 50 BOA, Y. PRK. UM, No: 49/6, Bitlis, Diyarbakır, Van ve Trabzon'a yazılan şifreler; "...bazı Ermeniler evvel ve ahir diyar-ı ecnebiye'ye nakl-i hane etmek emelinde olduklarına ve bunların telvisatından Memalik-i Şahane'nin tathiri her halde ba'is-i muhsinât olacağına nazaran...", Sivas Valisi Halil Paşa'nın 25 Ağustos 1312 tarihli yazısından. BOA, Y. PRK. UM, No:35/82; Yerel memurların Ermenileri göçe zorladıkları hakkındaki iddiaların bir kısmı ise gerçeği yansıtmamaktadır. Samsun'da Mutasarrıf Muavini olan Servet Petrak Efendi hakkında Ermenileri göçe sevk ettiği şeklinde yapılan ithamların asılsız olduğu yapılan

- soruşturmadan anlaşılmıştır. BOA, DH. MKT, No: 918/11, 25 Ocak 1904.
- 51 BOA, HR. SYS, No: 2845/16, 19 Aralık 1894.
- 52 BOA, A. MKT. MHM, 664/28, 13 Ağustos 1907.
- 53 McCarthy, Ölüm ve Sürgün, s. 121.
- 54 BOA, A. MKT. MHM, No: 531/29, 21 Aralık 1893.
- 55 BOA, HR. SYS, No: 2853/7, 9 Haziran 1894.
- 56 BOA, DH. MKT, No: 1620/10.
- 57 Mazıcı, age, s. 200.
- 58 Bilal Şimşir, British Documents on Ottoman Armenians (1891-1895), II, Ankara 1989, s. 680.
- 59 Şimşir, age, II, 681.
- 60 BOA, Y. PRK. MYD, No: 13/58; BOA, Y. A. HUS, No: 279/157.
- 61 BOA, DH. MKT, No: 2065/107, 14 Haziran 1893.
- 62 Eyüp ve Selim Paşalarla ilgili olarak bir arşiv belgesinde “Eyüp ve Selim Paşalar ki Hamidiye Alayları sergerdeleridirler. Eleşkirt’i ihrak-ı binnar ettiler”, ifadesi yer almaktadır. BOA, HR. TO, 351/23.
- 63 BOA, Y. A. HUS, No: 279/157, Rusya elçiliğinden verilen muhtıranın tercümesi sureti.
- 64 BOA, Y. A. HUS, No: 279/157, 3 Ekim 1892.
- 65 BOA, Y. A. HUS, No: 279/157, 12 Ekim 1892.
- 66 BOA, Y. A. HUS, No: 279/157, 5 Haziran 1893.
- 67 BOA, Y. A. HUS, No: 279/157, 7 Haziran 1893, Karakilise Kazası İdare Meclisi’nin mazbatası.
- 68 BOA, Y. A. HUS, No: 279/157, 8 Haziran 1893, Karakilise Kazası İdare Meclisi’nin mazbatası.
- 69 BOA, Y. A. HUS, No: 279/157, 14 Haziran 1893, Karakilise Kaymakamı’nın yazısı.
- 70 BOA, Y. A. HUS, No: 279/157, 19 Haziran 1893.
- 71 BOA, Y. A. HUS, No: 279/157, Karakilise Kaymakamı’nın 26 Haziran 1893 tarihli telgrafı.
- 72 BOA, Y. A. HUS, No: 279/157, 5 Temmuz 1893.
- 73 BOA, Y. A. HUS, No: 279/157, 6 Temmuz 1893.
- 74 BOA, Y. A. HUS, No: 279/157, 8 Temmuz 1893.
- 75 Hamidiye 45. Alayı’na mensup olan Celali aşiretinin Ahmet Ağa kabilesi ile Derviş Ağa kabilesinin birbirlerine olan düşmanlıklarının önlenmesi için bkz, BOA, Y. A. HUS, No: 279/157, 3 Temmuz 1893.

- 76 BOA, Y. A. HUS, No: 279/157, 19 Temmuz 1893, Bayezid Mutasarrıfı tarafından Dâhiliye Nezareti'ne yollanan tahrirat sureti; BOA, Y.PRK. DH, No: 6/39, 19 Temmuz 1893.
- 77 BOA, Y.A.HUS, No: 279/157, 7 Ağustos 1893, Eleşkirt Katolik ve Gregoryen Murahhasları tarafından Ermeni Patrikliği'ne çekilen telgraf.
- 78 BOA, Y. PRK. DH, No: 6/92, 29 Ağustos 1893.
- 79 BOA, Y. A. HUS, No: 279/157, 31 Ağustos 1893.
- 80 BOA, Y. A. HUS, No: 279/157, 16 Ağustos 1893, Kars Şehbenderliği'nden alınan yazı.
- 81 BOA, Y. A. HUS, No: 281/40.
- 82 BOA, DH. MKT, No: 77/16.
- 83 McCarthy, Ölüm ve Sürgün, s. 134, n. 59.
- 84 BOA, Y. A. HUS, No: 279/157.
- 85 BOA, Y. PRK. BŞK, No: 45/55, 19 Mart 1896.
- 86 Kürt aşiretlerinin Ermeni köylerine yaptıkları saldırılar için bkz. Dilşen İnce Erdoğan, Amerikan Misyonerlerinin Faaliyetleri ve Van Ermeni İşyanı (1896), İstanbul 2008, s. 316-323, 328-333.
- 87 İngiliz konsolosluk kayıtlarına göre ölenlerin sayısı 200'ü kadın ve çocuk olmak üzere 1500'dür, Muammer Demirel, Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri (1896-1918) (British Documents on Armenians), Ankara 2002, s. 257.
- 88 Erdoğan, age, s. 320.
- 89 İlay İleri, The Times Gazetesine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler-Rumlar-Yahudiler (1908-1918), Ankara 2006, s. 23.
- 90 BOA, Y.PRK. TKM, No: 20/47.
- 91 Şimşir, age, III, s. 336.
- 92 BOA, HR. TO, No: 353/16, 28 Ekim 1895; BOA, HR. TO, No: 354/54, 3 Ekim 1896.
- 93 Demirel, age, s. 227.
- 94 Demirel, age, s. 235.
- 95 Ahmet Halaçoğlu, "İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre Trabzon Vilayeti (1892-1898)", Belleten, LXVII/66, s. 23.
- 96 BOA, A.MKT. MHM, No: 630/19, leff 44, Hoy ve Selmas Şehbenderliği'nden alınan tahrirat sureti
- 97 OBERİ, II, s. 5.
- 98 OBERİ, II, s. 33.
- 99 Açıkses, "Göçün Ermeni Meselesindeki Rolü Üzerine s. 6.
- 100 BOA, MV, No: 123/11, 31 Aralık 1908.

- 101 Abdülkadir Gül, “Osmanlı Devleti’nde Kuraklık ve Kıtlık (Erzurum Vilayeti Örneği: 1892-1893 ve 1906-1908 Yılları)”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, c. II/9, 2009, s. 145.
- 102 Zühre İsmailhakkıoğlu, 1908-1914 Yılları Arasında Erzurum’daki Ermeniler, (Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Balıkesir 2007, s. 41.
- 103 McCarthy, Ölüm ve Sürgün, s. 137.
- 104 Gül, agm, s.145.
- 105 Gül, agm, s. 146.
- 106 Akter, age, s. 49.
- 107 BOA, Y. A. HUS, No: 287/22, 21 Aralık 1893.
- 108 BOA, A. MKT. MHM, No: 532/29.
- 109 BOA, Y. PRK. A, No:9/21, 23 Ocak 1894.
- 110 BOA, Y. PRK. A, No:9/21, 21 Ocak 1894.
- 111 BOA, Y. PRK. A, No:9/21, 25 Ocak 1894.
- 112 BOA, Y. PRK. A, No:9/21, 25 Ocak 1894, Bitlis Valisi Tahsin Paşa’nın telgrafı.
- 113 BOA, Y. PRK. A, No:9/21, 25 Ocak 1894, Van Valisi Bahri Paşa’nın telgrafı.
- 114 BOA, Y. PRK. A, No:9/21, Trabzon Valisi Kadri Paşa’nın 13 Ocak ve 24 Ocak 1894 tarihli telgrafları.
- 115 BOA, Y. PRK. A, No:9/21, 27 Ocak 1894 tarihli Sadrazam’ın arzı.
- 116 BOA, A. MKT. MHM, No: 531/29, 17 Şubat 1894.
- 117 Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, XXXIV, İstanbul 1989, belge no:75, s. 219.
- 118 BOA, İ. DH. No: 1341/1314 C 1, 8 Kasım 1896 tarihli irade ile 2 adet ilan-ı resmi sureti.
- 119 BOA, DH. MKT, No: 2663/10, 10 Kasım 1908;BOA, DH. MKT, No.2654/13, 11 Kasım 1908.
- 120 BOA, DH. MKT, No: 2682/38, 30 Kasım 1908.
- 121 BOA, DH. MUİ, No:8-13/12-8, 15 Eylül 1909.
- 122 Demirel, age, s. 227.
- 123 BOA, A. MKT. MHM, 531/29, 15 Aralık 1895.
- 124 BOA, Y. PRK. ZB, No: 13/3, 20 Mart 1894; BOA, Y. MTV, No: 93/45.
- 125 Van ve Sivas’tan kıtlık yüzünden Rusya’ya göçen Ermeniler için Köstence Ermeni Kilisesi’nin düzenlediği yardım kampanyası için bkz., BOA, Y. A. HUS., No: 302/55, 8 Temmuz 1894; Rusya’ya göçen Ermenilere yapılan yardım kampanyaları için bkz., BOA, Y. A. HUS., No: 365/25, 2 Ocak 1897.
- 126 Mesut Çapa, Pontus Meselesi, Trabzon 2001, s. 29.

- 127 Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul 1987, s. 197; BOA, HR. SYS, No: 1774/21.
- 128 McCarthy, Ölüm ve Sürgün, s. 121.
- 129 McCarthy, Ölüm ve Sürgün, s. 134.
- 130 McCarthy, Ölüm ve Sürgün, s. 136.
- 131 OBERİ, I, s. 184.
- 132 Kılıç, age, s. 82
- 133 McCarthy, Ölüm ve Sürgün, s. 136
- 134 McCarthy, Ölüm ve Sürgün, s. 136; Ordu Kaymakamı Ahmet Hafız Bey'den Trabzon Valisi Sırrı Paşa'ya, BOA, A. MKT. MHM. No: 485/51, Leff 1, 26 Nisan 1880.
- 135 BOA, HR. TO, No: 91/44, 21 Nisan 1888; BOA, HR. TO, No: 341/38, 9 Nisan 1888.
- 136 İsmailhakkıoğlu, age, s. 50.
- 137 Yusuf Sarımay, " Rusya'nın Ermeni Sorununun Ortaya Çıkmasındaki Rolü (1878-1918)", Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler, IV, (Yay. Haz. M. Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan), Kayseri 2009, s. 395.
- 138 Demirel, age, s. 227
- 139 BOA, A. MKT. MHM, No: 669/16, 30 Eylül 1896.
- 140 BOA, HR. TO, No: 356/61, 18 Aralık 1899.
- 141 BOA, Y. PRK. AZJ, No:15/50, 21 Temmuz 1889.
- 142 OBERİ, II, s. 52-53.
- 143 BOA, Y. PRK. UM, No: 49/105, 10 Mart 1900.
- 144 OBERİ, III, s. 11-12; Yine Tarsus Rusya Konsolosluğu'nda kavas olarak çalışmakta olan Andon, Ermenilerin Amerika'ya göçlerini organize etmektedir, BOA, HR. SYS, 2795/64.
- 145 OBERİ, III, s. 13.
- 146 Eçmiyazın Katogigosluğu'nun için bkz., Adem Ölmez, "Rusya İle Eçmiyazın Katogigosluğu'nun İlişkilerinin Osmanlı Ermenilerine Etkileri", Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler, I, (Yay. Haz. M. Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan), Kayseri 2009, s. 113-127.
- 147 BOA, Y. EE. KP, No: 16/1577.
- 148 BOA, Y. PRK. SRN, No: 4/33, 19 Nisan 1894.
- 149 BOA, Y. PRK. UM, No: 29/108, 20 Mayıs 1894.
- 150 BOA, Y. PRK. UM, No: 42/3, 24 Mayıs 1898.
- 151 BOA, Y. PRK. UM, No: 42/21, 9 Haziran 1898.
- 152 OBERİ, I, s. 197.
- 153 OBERİ, II, s. 3.

- 154 9 Haziran 1898 tarihiyle Erzurum, Bitlis, Van ve Sivas'tan alınan telgraflar, Rusya'ya göçen Ermenilerin sayısı tam olarak tespit edilememiştir, BOA, Y. PRK. BŞK, No: 56/106, 9 Haziran 1898; BOA, Y. PRK. UM, No: 42/103, 9 Temmuz 1898.
- 155 BOA, Y. A. HUS, No: 386/4, 12 Haziran 1898.
- 156 OBERİ, II, s. 5; 1 Nisan 1898 tarihli başka bir belgede de Kafkasya'ya göç etmiş Osmanlı Ermenilerinin sayısının 30 bin olduğu tekrar edilmektedir, OBERİ, I, s. 183.
- 157 Akter, age, s. 14; Berlin'de yayınlanan Konische Zeitung Gazetesi ise terk-i tabiyet ederek Rusya'ya göçen Osmanlı vatandaşlarının sayısını 6 bin Müslüman, 8 bin Rum, 14 bin Ermeni ve 2 bin Yahudi şeklinde toplam 30 bin olarak vermekte ise de bu haber Matbu'at-ı Ecnebiye Kalemi Müdürü Nişan Efendi tarafından tezkip edilmiştir. BOA, Y. PRK. A, No: 9/21, 15 Ocak 1894. Kaldı ki Osmanlı arşivinde yaptığımız taramalarda Türkiye'den Rusya'ya Müslüman ve Yahudi göçüne dair herhangi bir belgeye rastlayamadık.
- 158 BOA, Y. PRK. BŞK, No: 59/67, 17 Mayıs 1899, OBERİ, II, s. 14.
- 159 OBERİ, II, s. 63.
- 160 Sertçelik, age, s. 216.
- 161 Uras, age, s. 373.
- 162 Justin McCarthy, Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus (Osmanlı Anadolu'sunun Son Dönemi), (Çev. İhsan Gürsoy), Ankara 1995, s. 119-120.
- 163 McCarthy, Ölüm ve Sürgün, s. 137.
- 164 OBE, XXIII, s. 196.
- 165 Paris'te yayınlanan Moniteur Universal gazetesinin 17 Ağustos 1896 tarihli nüshasında, Van'da birkaç yüz Ermeni köylüsünün Rusya'ya geçmek üzere iken jandarma tarafından tutuklanarak memleketlerine iadeleri için bkz., BOA, Y. PRK. TKM, No: 29/59; Bulanıklı 30 Ermeni'nin memleketlerine yerleştirilmeleri için bkz., BOA, Y. A. HUS, No: 307/91, 30 Ağustos 1894; BOA, Y. PRK. ASK, No: 156/19, 28 Kasım 1899.
- 166 BOA, Y. PRK. UM, 45/115, 11 Mayıs 1899; BOA, A. MKT. MHM, No: 630/19, leff 47, 6 Kasım 1900.
- 167 BOA, A. MKT. MHM, 664/28, 4 Ağustos 1907; Arşiv Belgelerine Göre Trabzon'da Ermeni Faaliyetleri (1850-1923), I, Trabzon 2007, s. 188-189, 193, 194, 197, 199 vd.
- 168 TEF, I, s. 190.
- 169 4. Ordu Müşiri Zeki Paşa'dan alınan telgraf, BOA, A. MKT. MHM, 664/28, 28 Eylül 1907.
- 170 Giresun'da İskân Memuru Emin Efendi'ye yazılan telgraf sureti, BOA, A. MKT. MHM, No: 485/51, 29 Nisan 1880; Giresun'dan Rusya'ya göçmek isteyen Rumları vazgeçirmek için bir Hıristiyan ve Müslüman'dan oluşan

- heyetin faaliyetleri için bkz., BOA, A. MKT. UM, No:468/48, 10 Nisan 1861.
- 171 BOA, A. MKT. MHM, No: 762/92.
- 172 BOA, A. MKT. MHM, No: 43/8, 10 Aralık 1868.
- 173 BOA, A. MKT. MHM, No: 431/45, 19 Aralık 1868, Kastamonu ve Trabzon Valiliklerine yazılan emirler.
- 174 BOA, DH. MKT, No:2065/107, 14 Haziran 1893.
- 175 BOA, HR. SYS, No:2860/97, 26 Kasım 1896.
- 176 BOA, Y. PRK. BŞK, No: 45/55, 19 Mart 1896, Müşir Şakir Paşa'ya Mabeyn'den yazılan şifre.
- 177 BOA, Y. A. RES, No: 83/12, 12 Ekim 1896, BOA, A. MKT. MHM, No: 630/19, leff 8.
- 178 BOA, Y. A. RES, No: 83/12, 12 Ekim 1896; BOA, Y. PRK. BŞK, No: 48/27, 12 Ekim 1896; İpek, agm, s. 263.
- 179 BOA, İ. DH. No: 1340/ 18 Ekim 1896; BOA, A. MKT. MHM, No:630/19, leff 6, 8, 17, 23, 28 Ekim 1896; Komisyon Reisliği için Sadrazam Said Paşa tarafından önce Şura-yı Devlet azasından Şekib Bey'in atanması uygun görülümüşse de Sultan II. Abdülhamit bu atamayı onaylamamıştır, BOA, Y. A. RES, No: 83/2, 8 Ekim 1896; Komisyon Başkanı Hüseyin Hamid Bey'in maaşı bir ara 1700 kuruşa indirilmişse daha sonra tekrar 2500 kuruşa yükseltilmiş ve yine komisyon üyelerinden Dâhiliye Mektupçusu Fuad Bey'e ise günlük 4 Mecidiye verilmiştir, BOA, A. MKT. MHM, No: 630/19, leff 39.
- 180 BOA, A. MKT. MHM, No:630/19, leff 7 ve 9; Komisyon azalarından Posta ve Telgraf Nezareti Mektupçusu Bekir Sıdkı Bey'in Nezaretteki işlerinin yoğunluğu sebebiyle azalıktan affolunması teklif edilmişse de kabul edilmemiştir. BOA, A. MKT. MHM, No: 630/19, leff 15, 27 Ekim 1896, leff 16, 28 Ekim 1896; Komisyon azalarından Zaptiye ve Telgraf Nezareti Mektupçuları ile Yanko Efendi'nin komisyona zaman zaman devam etmedikleri belgelerden anlaşılmaktadır. BOA, A. MKT. MHM, No: 630/19, leff 24, 25, 26, 28, 25 Mart 1898; BOA, Y. PRK. UM, No: 41/54; Komisyon üyelerinden Bekir ve Ragıp Beylere daha sonra komisyona devam ettiği günler için 30 kuruşluk yevmiye de verilmiştir. BOA, A. MKT. MHM, No: 630/19, leff 32, 34; Fuad Bey'in daha sonra Dâhiliye Nezareti Müsteşarlığına atanmasıyla yerine Dâhiliye Nezareti Mektübî Kalemi Müdür Muavini Şevki Bey atanmıştır, BOA, A. MKT. MHM, No: 630/19, leff 58, 24 Temmuz 1901.
- 181 BOA, Y. PRK. AZJ, No: 47/48, 1904.
- 182 BOA, A. MKT. MHM, No: 630/19, leff 9 ve 10.
- 183 Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla 19 Ekim 1896 tarihiyle yayınlanan iradeden sonra süresi içinde dönmeyen Ermenilerin daha sonra geri dönüş istekleri kabul edilmemiştir, BOA, A. MKT. MHM, No: 630/19, leff 42, 12 Eylül 1900.

- 184 BOA, İ. HUS, No: 50/1314 CA 14, 19 Ekim 1896; BOA, A. MKT. MHM, No:630/19, leff 9, 19 Ekim 1896.
- 185 BOA, MV, No:89/61, BOA, A. MKT. MHM, No:630/19, Leff 3-5; Demirel, age, s. 253; Bununla birlikte bazı durumlarda ticaret için yurt dışına gidecek olan Ermenilerin çıkışlarına izin verilmediği de belgelerden anlaşılmaktadır, Tirebolu Kazası Meclis-i İdare Azası Boyacıyan Hamparsum'un ticaret amacıyla Mısır, Romanya ve Rusya'ya gidişine izin verilmesi için bkz. BOA, ZB, 459/33, 23 Nisan 1904.
- 186 Çarşamba'nın Günyat, Çiftiçi, Öksüzöğlü, Kurşunlu ve Konuklu köylerinden yurt dışına göçen 18 kişinin işlemleri için bkz. BOA, HR. SYS, No: 2776/26, 19 Ağustos 1907.
- 187 BOA, A. MKT. MHM, No: 538/22, 28 Ekim 1896.
- 188 BOA, A. MKT. MHM, No: 630/19, leff 35, 1 Temmuz 1898.
- 189 BOA, Y. A. HUS, No: 483/8, 26 Ağustos 1904.
- 190 Tiflis'te yayınlanan Mişak gazetesinin 12 Eylül 1892 tarihli nüshasında son bir hafta zarfında Tiflis'e 15 Ermeni'nin geldiği yolundaki haberinin tahkiki için bkz, BOA, HR. SYS, No: 2769/29, 20 Kasım 1892.
- 191 BOA, HR. SYS, No: 2769/46, 14 Eylül 1893.
- 192 BOA, A. MKT. MHM, No: 715/6, 1 Temmuz 1894.
- 193 İpek, agm, s. 263.
- 194 Hacı Mehmet Efendi, Ermenilere arazi vermenin dışında Çarşamba kazasında yapılan şose yolun 3 adet köprüsü ile 17 menfezini ve bir Rüştiye mektebi binası yaptırmıştır. Çerkez ve Batum muhacirleri için de ücretsiz arazi ve çift hayvanı vermiştir. Bu anlamlı hareketi üzerine Hacı Mehmet Efendi'ye İstılab-ı Amire payesinin mirimiranlık rütbesi verilmiştir. BOA, DH. MKT, No: 1411/10, 11 Nisan 1899.
- 195 BOA, Y. A. HUS, No: 281/40.
- 196 TEF, I, s. 98; Nahçıvan Ermeni Piskoposu'nun girişimleriyle Türkiye'den göçen Ermeniler için Haziran 1894'te 4 bin manat BOA, HR. TO, No: 351/23; Şubat-Mart 1897'de 2 bin ruble yardım toplanmıştır, BOA, Y. A. HUS, No: 369/86, 3 Mart 1897 ve BOA, HR. TO, No: 354/85, 3 Mart 1897; Ermeni muhacirleri için Köstence'de (BOA, HR. TO, No: 351/25, 29 Haziran 1894), Nahçıvan'da (BOA, HR. TO, No: 354/82, 9 Şubat 1897) yardım kampanyaları düzenlenmiştir; TEF, I, s. 98.
- 197 OBERİ, I, s. 113, 116.
- 198 İpek, agm, s. 263.
- 199 Akter, age, s. 52
- 200 OBERİ, II, s. 63
- 201 BOA, Y. A. HUS, No: 325/18, 20 Mart 1895.
- 202 BOA, Y. A. HUS, No: 326/60, 10 Nisan 1895.
- 203 BOA, A. MKT. MHM, 641/9, 7 Şubat 1898.

- 204 BOA, A. MKT. MHM, 641/9, 7 Şubat 1898.
- 205 BOA, A. MKT. MHM, No: 630/19, leff 40, 24 Aralık 1898.
- 206 İpek, agm, s. 267.
- 207 BOA, Y. A. RES, No: 137/62, 11 Temmuz 1906.
- 208 BOA, A. MKT. MHM, No: 673/34, 27 Haziran 1907, Van Valisi'nin telgrafı.
- 209 Van'da Artin, Oseb ve Melik adlı üç Ermeni'nin Hamidiye Alaylarından Hüseyin ve Emin Paşalar ile Said Bey tarafından arazilerinin gasp edildiğini belirten dilekçesi üzerine yapılan yazışmalar ve Defter-i Hakanî Nezareti tarafından Van Meclis-i İdare azasından Hikmet Efendi ile Defter-i Hakanî memurları tarafından oluşturulan komisyon için bkz. BOA, A. MKT. MHM, No: 673/34, 25 Temmuz 1907
- 210 BOA, Y. PRK. EŞA, No: 1/79.
- 211 İpek, agm, s. 261.
- 212 BOA, A MKT. MHM, No: 532/29, 27 Mayıs 1310 tarihiyle Erzurum'dan Sadaret'e ve Sadaret'ten Erzurum'a yazılan yazılar
- 213 BOA, İ. HUS, No: 27/1312 M 194, 20 Temmuz 1894.
- 214 BOA, İ. HUS, No: 27/1312 M 145, 3 Ağustos 1894; BOA, A MKT. MHM, No: 532/29, 3 Ağustos 1894.
- 215 BOA, A MKT. MHM, No: 532/29, 28 Temmuz 1310; BOA, A MKT. MHM, No: 532/29, Mamuretülaziz Vilayeti'ne ve Hariciye Nezareti'ne yazılan yazılar.
- 216 Karacakaya, age, s. 19.
- 217 Karacakaya, age, s. 22.
- 218 OBERİ, I, s. 29-32.
- 219 Sertçelik, age, s. 228.
- 220 Kılıç, age, s. 82.
- 221 Kılıç, age, s. 82.
- 222 BOA, A. MKT. MHM, No: 532/29, 1 Haziran 1894.
- 223 BOA, A. MKT. MHM, No: 532/29, 1 Haziran 1894, 26 Temmuz 1895, 3 Ağustos 1895 tarihleriyle bütün vilayetlere yazılan emirler; BOA, Y. PRK. A, No: 9/33, 19 Nisan 1894, 4. Ordu Müşiriyetiyle, Bitlis Van, Erzurum ve Trabzon'a yazılan emirler; BOA, Y. PRK. EŞA, No: 1/79, Bitlis, Van, Trabzon, Erzurum vilayetleri ile Petersburg Sefareti'ne yazılan emirler.
- 224 BOA, A. MKT. MHM, No: 546/10.
- 225 Kılıç, age, s. 82.
- 226 BOA, A. MKT. MHM, No: 547/11, 17 Eylül 1902; Küçük, age, s. 116, 123, 133; Uras, age, s. 334 vd.
- 227 BOA, Y. A. HUS, No: 337/137, 17 Ekim 1895.

- 228 Sertçelik, age, s. 229.
- 229 OBERİ, I, s. 183.
- 230 OBERİ, I, s. 187, 190-191.
- 231 Sertçelik, age, s. 230.
- 232 OBERİ, I, s. 180-182.
- 233 OBERİ, I, s. 186.
- 234 BOA, Y. A. HUS, No: 386/4, 12 Haziran 1898; BOA, Y. A. HUS, No: 386/26, 8 Haziran 1898.
- 235 OBERİ, I, s. 188.
- 236 OBERİ, I, s. 196.
- 237 OBERİ, I, s. 192.
- 238 BOA, Y. PRK. UM, No: 43/44, 24 Ağustos 1898.
- 239 OBERİ, I, s. 194.
- 240 OBERİ, II, s. 16.
- 241 OBERİ, II, s. 5.
- 242 OBERİ, II, s. 7-8.
- 243 OBERİ, II, s. 9-10.
- 244 OBERİ, II, s. 11; Babiâli'nin Rusya'ya göçen Ermenilerin iskânları için teklif ettiği 100 bin lira Ruslar tarafından kabul edilmemiştir, BOA, Y. PRK. HR, No: 27/90, 26 ve 29 Ağustos 1899.
- 245 OBERİ, II, s. 13.
- 246 OBERİ, II, s. 19-20.
- 247 BOA, Y. PRK. NMH, No: 8/7.
- 248 BOA, Y. PRK. BŞK, No: 60/71'den aktaran OBERİ, II, s. 33-34.
- 249 BOA, Y. PRK. TŞF, No: 5/90, 27 Ekim 1899.
- 250 BOA, Y. PRK. TŞF, No: 5/90, 29 Ekim 1899.
- 251 OBERİ, II, s. 48.
- 252 OBERİ, II, s. 59; BOA, Y. A. HUS, No:418/31, 16 Temmuz 1901.
- 253 BOA, A. MKT. MHM, No: 546/10, 23 Aralık 1901.
- 254 OBERİ, II, s. 42.
- 255 OBERİ, II, s. 45-46; BOA, Y. PRK. HR, No: 28/86, 8 Mayıs 1900.
- 256 OBERİ, II, s. 65-66.
- 257 BOA, HR. TO, No: 357/75, 10 Şubat 1902; Uras, age, s. 373.
- 258 OBERİ, II, s. 69-70.
- 259 OBERİ, II, s. 59.
- 260 BOA, A. MKT. MHM, No: 547/11, 28 Eylül 1902.
- 261 BOA, A. MKT. MHM, No: 547/11, 6 Ekim 1902.

- 262 Tiflis Başşehbenderliği'nden Hariciye Nezareti'ne BOA, A. MKT. MHM, No: 547/11, 27 Ağustos 1902.
- 263 BOA, A. MKT. MHM, No: 547/11, 17 Eylül 1902.
- 264 BOA, A. MKT. MHM, No: 547/11, 17 Eylül 1902.
- 265 BOA, A. MKT. MHM, No: 547/11, 30 Eylül 1902.
- 266 BOA, HR. SYS, No: 2840/47, 20 Şubat 1904; OBERİ, II, s. 81.
- 267 BOA, Y. A. HUS, No: 475/56, 14 Haziran 1904.
- 268 Sertçelik, age, s. 230.
- 269 OBERİ, II, s. 105; Sertçelik, age, s. 230; 1900'lü yılların başlarında Rusya'daki Ermenilerin durumları için bkz., Uras, age, s.368-373.
- 270 BOA, A. MKT. MHM, No: 524/29, OBERİ; II, s. 113.
- 271 BOA, ZB, 338/114, OBERİ, II, s. 181.
- 272 OBERİ, III, s. 4.
- 273 Hasan Babacan, Ermeni Sorunu Üzerine Makaleler, Afyon 2007, s. 27
- 274 İpek, agm, s. 267.
- 275 İpek, agm, s. 268-269.
- 276 BOA, DH. MKT, No: 2850/66, 20 Haziran 1909.
- 277 BOA, MV, No: 123/11, 7 Zilhicce 1326/31 Aralık 1908.
- 278 İsmailhakkıoğlu, agt, s. 50.
- 279 BOA, DH. MKT, No: 2850/66, 2 Haziran 1909, Trabzon'dan alınan şifre.
- 280 İpek, agm, s. 266.
- 281 Akter, age, s. 25

XIV. Anadolu'dan Amerika Birleşik Devletleri'ne Ermeni Göçleri

Doç. Dr. Şenol KANTARCI

- 1 Bilal N. Şimşir, "Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu (8-12 Ekim 1984 Erzurum), Ankara 1985, s.103; David Marshall Lang, The Armenians A People in Exile, London 1981, s. 123; Mırak, Robert, Torn Between Two Lands: Armenians in America, 1890 to World War I, Cambiridge, 1983, s.25.
- 2 Mırak, bu tarihi 1834 olarak vermiştir. Eğitim amaçlı gidenlerin yanısıra İstanbul, Suriye ve Anadolu'nun iç kesimlerinden genç Ermeni işadamlarının öncelikle New York, Chicago gibi yerleri tercih ettiğini yazmıştır (Mırak, Torn Between Two Lands: Armenians in America, s. 36).
- 3 Lang, The Armenians A People in Exile, s.123; Mırak, Torn Between Two Lands: Armenians in America, s. 38.
- 4 Mırak, Torn Between Two Lands: Armenians in America, s. 37.

- 5 Mirak, *Torn Between Two Lands: Armenians in America*, s. 37.
- 6 Mirak, *Torn Between Two Lands: Armenians in America*, s. 38.
- 7 Lang, *The Armenians A People in Exile*, s. 124.
- 8 Bolayır, Enver, *Talat Paşanın Hatıraları*, İstanbul, 1946, s. 46-49.
- 9 BOA, HR. SYS, Dos. No: 64, G. No: 7.
- 10 Şimşir, "Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine", s. 103-104.
- 11 BOA, HR. SYS, Dos. No: 69 G. No: 21.
- 12 BOA, HR. SYS, Dos. No: 69, G. No: 5.
- 13 Gordon, Leland James, "The Turkish American Controversy Over Nationality" *American Journal of Futunational Law*, (October 1931) Vol. 25, s. 661 Osmanlı Devleti durumu ABD'ye bildirmiş ve dönemin Cumhurbaşkanı Cleveland konuyu Aralık 1893 yılında Kongre'ye taşımıştır. Cleveland, Kongre'ye hitaben konuyla ilgili yıllık mesajında Osmanlı Devleti'nin durumdan rahatsız olduğunu belirterek bunda da haklı gerekçeleri olduğunu söylemiştir (Cook, Ralph Elliott, *The United States and Armenian Question, 1894-1924* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Massachusetts, 1957, s. 20); 1880'lerin sonlarında Worcester'daki Ermeniler Washington'daki Türk temsilcilğine Ermenilerin ABD'ye göç etmelerini engelleyen tedbirler alınmasını isteyen dilekçeler vermişlerdir. 1910'lu yıllarda da bu durum değişmemiştir. ABD'ye sürekli şekilde artan bir Ermeni göçü mevcuttu. AGBU, ARF ve Armenian National Assembly gibi örgütler göçe karşı tedbirler almaya çalışmışlardır. 17 Haziran 1913 tarihli Hairenik gazetesinde "Do Not Migrate-American Jobs are Slack" (Göç olmasın-Amerika'da İşler Kesat) gibi haberler çıkmaya başlamıştı (Mirak, *Torn Between Two Lands: Armenians in America*, s. 66).
- 14 Lang, *The Armenians A People in Exile*, s. 125.
- 15 Ezgü, Fuad, *Osmanlı İmparatorluğu ile ABD Arasında İktisadi ve Kültürel Münasebetlerin Kuruluşu ve Gelişimi*, (Basılmamış Doktora Tezi) İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, 1949, s. 117.
- 16 Ezgü, *Osmanlı İmparatorluğu ile ABD Arasında İktisadi ve Kültürel Münasebetlerin Kuruluşu ve Gelişimi*, s. 117.
- 17 Karpat, Kemal "The Ottoman Emigration To America, 1860-1914" *International Journal of Middle East Studies*, VII, 17, Cambridge, 1985, s. 184.
- 18 Şafak, Nurdan, "Osmanlı Devleti'nden ABD'ye Ermeni Göçü" *Türk Dünyası Araştırmaları* (Ermeni Meselesi Özel Sayısı), Sayı: 131, (Nisan 2001), s. 92.
- 19 BOA, HR. SYS, Dos. No: 60, G. No: 3; HR. SYS, Dos. No: 59, G. No: 65; Dos. No: 62 G. No: 20; Dos. No: 64, G. No: 42; Dos. No: 73, G. No: 36; Dos. No: 73, G. No: 36.
- 20 BOA, HR. SYS, Dos. No: 60 G. No: 11.
- 21 BOA, HR. SYS, Dos. No: 65, G. No: 43; Dos. No: 65, G. No: 48.

- 22 BOA, HR. SYS, Dos. No: 64, G. No: 42. Osmanlı Devleti tarafından tekzip edilmeye çalışılan bu haberler zaman zaman Amerikadaki basın tarafından kabul edilmemiş, dolayısıyla bu tekzipleri yayınlamamışlardır (BOA, HR. SYS, Dos. No: 58, G. No: 40; Dos. No: 59, G. No: 4).
- 23 Mirak, Robert, "Armenian Emigration to the United States To 1915", *Journal of Armenian Studies*, I, 1975, s. 5-39; Lang, *The Armenians A People in Exile*, s. 124.
- 24 BOA, HR. SYS, Dos. No: 72, G. No: 27.
- 25 Ezgü, Osmanlı İmparatorluğu ile ABD Arasında İktisadi ve Kültürel Münasebetlerin Kuruluşu ve Gelişimi, s. 124.
- 26 Şafak, Osmanlı Devleti'nden ABD'ye Ermeni Göçü, s. 4.
- 27 Şafak, Osmanlı Devleti'nden ABD'ye Ermeni Göçü, s. 5.
- 28 Lang, *The Armenians A People in Exile*, s. 124.
- 29 Lang, *The Armenians A People in Exile*, s. 124.
- 30 A.A.A., s. 73-103.
- 31 Lang, *The Armenians A People in Exile*, s. 124.
- 32 AGOS, ('dan naklen; (Ed.) Ersal Yavi, 1856-1923 Emperyalizm Kıskaçında Türkler Ermeniler Kürtler, İzmir, 2001, s. 389).
- 33 Şimşir, Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine, s. 105.
- 34 Lang, *The Armenians A People in Exile*, s. 124.
- 35 AGOS, 1856-1923 Emperyalizm Kıskaçında Türkler Ermeniler Kürtler, s. 390.
- 36 Lang, *The Armenians A People in Exile*, s. 124-126.
- 37 Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, Sayı: 82, Belge: 1923 (Belge, Amerika'da oturan Ermenilerin, Filadelfiya'daki "Daimi Teavün Komitesi (Devamlı Yardımlaşma Komitesi) aracılığıyla Osmanlı Devleti'nde yardıma muhtaç Ermenilere yolladıkları 100.000 dolar konusunda Amerikan Dışişleri Bakanlığı'ndan İstanbul Amerikan elçiliğine gönderilen telgrafi içermektedir).
- 38 Lang, *The Armenians A People in Exile*, s. 127.
- 39 Tashjian, James H., *The Armenians of the United States and Canada*, Boston, 1947, s. 29-35. Ayrıca bkz: Steinberg, Stephen, *The Ethnic Myth: Race, Ethnicity, and Class in America*, New York, 1981; Waters, Mary C., *Ethnic Options: Chosing Identities in America*, Berkeley, 1990; Antreassian, Jack, *Definitions and Deflations: A personal dictionary of terms commonly misconstrued in the Armenian-American community of the 1970s and 1980s*, New York, 1984.
- 40 Lang, *The Armenians A People in Exile*, s. 127.
- 41 Lang, *The Armenians A People in Exile*, s. 129.
- 42 Tashjian, *The Armenians of the United States and Canada*, s. 29-35.
- 43 Lang, *The Armenians A People in Exile*, s. 125.

- 44 Sarkisyanz, Manuel, *A Modern History of Transcaucasian Armenia: Social, Cultural, and Political*, Leiden, Netherlands: E.J. Brill, 1975, s. 310.
- 45 Walker, Christopher J. (ed.), *Armenia and Karabagh, the Struggle for Unity*, Londra, 1991, s. 49.
- 46 Amerika'daki Ermeniler için bkz: Bakalian, Anny, *Armenian-Americans: From Being to Feeling Armenian*, New Brunswick, 1993; Malcom, M. Vartan, *The Armenians in America*, Boston, 1919; Balakian, Peter, *Black Dog of Fate: A Memoir*, New York, 1997; Avakian, Arlene Voski, *Culture and Feminist Theory: An Armenian-American Woman's Perspective*, (Thesis) University of Massachusetts at Amherst, 1985; Arax, Mark, *In My Father's Name: A Family, A town, A Murder*, New York, 1996; *The Armenians in Massachusetts*, Federal Writers Project of the WPA, New York, 1975 [1937]; Atamian, Sarkis, *The Armenian Community: The Historical Development of a Social and Ideological Conflict*, New York, 1955; Bakalian, Anny, *Armenian-Americans: From Being to Feeling Armenian*, New Brunswick, New Jersey, 1993; Phillips, Jenny, *Symbol, Myth and Rhetoric: The Politics of Culture in an Armenian-American Population*, New York, 1989; Mirak, "Outside the Homeland: Writing the History of the Armenian Diaspora", in *National Association for Armenian Studies and Research (NAASR), Recent studies in Modern Armenian History*, Cambridge, 1972, ss. 119-125; Adalian, Rouben Paul, "The Historical Evolution of the Armenian Diasporas", *Journal of Modern Hellenism*, No. 6, 1989, ss. 81-114; Astarjian, Henry D., "The Diaspora", *Armenia Monthly*, Vol.13, No. 7, July 1993, s. 24; Hampartzumian, Manoog, "The Armenian American Community 1913-23", *Armenian Review*, Vol. 11, No.4, January 1959, ss. 32-45; Takooshian, Harold, "Armenian Immigration to the United States from the Middle East", *Journal of Armenian Studies, Special Issue on Identity and Assimilation: The Armenian Experience in America*, Vol. 3, Nos. 1-2, 1986-87, ss. 133-155; Tashjian, James, "The Armenians and the American Bicentennial History of the Armenian Community of Massachusetts", *Armenian Review*, Autumn, 1975, ss. 227-264; Tololyan, Khachig, "The Role of the Armenian Apostolic Church in the Diaspora", *Armenian Review*, Vol. 41, No. 1/161, Spring, 1988, ss. 55-68.
- 47 Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, c. VII, İstanbul, 1987, s. X.
- 48 Walker, *Armenia and Karabagh*, s. 49.
- 49 Walker, *Armenia and Karabagh*, s. 49.
- 50 *Agos Gazetesi* 1,5 milyon olduğunu yazmaktadır (Naklen, Yavi, 1856-1923 *Emperyalizm Kıskaçında Türkler Ermeniler Kürtler*, s. 385).
- 51 Bayramoğlu, N. Nisa, *Amerika Birleşik Devletleri'nde Lobi Faaliyetleri*, Ankara, 1985, s. 43.
- 52 Bayramoğlu, *Amerika Birleşik Devletleri'nde Lobi Faaliyetleri*, s.43.
- 53 Walker, *Armenia and Karabagh*, s. 49.

- 54 Bu komite dokuz kişiliktir ve çeşitli eyaletlerden oluşturulmuştur. Komitenin danışmanlığını ise Pashayan yapmıştır (Bayramoğlu, Amerika Birleşik Devletleri'nde Lobi Faaliyetleri, s. 43).
- 55 Bayramoğlu, Amerika Birleşik Devletleri'nde Lobi Faaliyetleri, s. 43.
- 56 Rusya bu tarihlerde konuyla ilgili herhangi bir karar almamıştır. Zira, Rusya Federasyonu Devlet Duması 14 Nisan 1995'te bir bildiri kabul etmiştir. Gregorian burada ABD'ye baskı yapmak için ortaya gerçek olmayan bir iddia atmıştır. ABD'ye kapalı mesaj ve serzenişte bulunmuş ABD'nin de tanınmasını istemiştir.
- 57 Milliyet, 10 Ağustos 1986.
- 58 Walker, Armenia and Karabagh, s. 49.
- 59 http://www.cilicia.com/armo22_alex_manooogian.html.
- 60 Bayramoğlu, Amerika Birleşik Devletleri'nde Lobi Faaliyetleri, s. 43-43.
- 61 Walker, Armenia and Karabagh, s. 50.